

Recenze

Fenomén komunismu v nejnovější ruské historiografii

*Problémy a inspirace*¹

Jiří Křestán

VOLOKITINA, T[atjana] V[iktorovna] ad. (ed.): *Vlast i cerkov v Vostočnoj Jevrope 1944–1953: Dokumenty rossijskich archivov*, sv. 1: 1944–1948; sv. 2: 1949–1953. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2009, 887 + 1223 stran;
ZUBOV, A[ndrej] B[orisovič] (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1894–1939*. Moskva, Astrel – AST 2009, 1023 stran; ZUBOV, A[ndrej] B[orisovič] (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1939–2007*. Moskva, Astrel – AST 2009, 847 stran;
VATLIN, Alexandr Jurjevič: *Komintěrn: Iději, rešenija, sud'by*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2009, 374 stran;
ČERŇAVSKIJ, Georgij Josifovič: *Lev Trockij*. Moskva, Molodaja gvardija 2010, 666 stran;
DUBROVSKIJ, Alexandr Michajlovič: *Istoričeskaja nauka v SSSR i koncepcija istorii feodalnoj Rossii v kontěkstě politiki i iděologii (1930–1950-je gg.)*.

---

1 Tento příspěvek byl zpracován s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. P410/10/1673 „Zdeněk Nejedlý (1878–1962)“. Z prostředků grantu byly zakoupeny také publikace, jejichž obsah je v této stati podrobně analyzován. K dispozici čtenářům jsou v knihovně Národního archivu. Jedinou výjimku představuje kniha Alexandra M. Dubrovského, kterou jsem po dohodě s autorem předal jako dar Slovanské knihovně v Praze.

Brjansk, Izdatělstvo Brjanskogo gosudarstvennogo univerzitěta im. akad. I. G. Petrovskogo 2005, 800 stran;

LIVŠIN, Alexandr Jakovlevič: *Nastrojenija i političeskije emocii v Sovetskoj Rossii 1917–1932 gg.* Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2010, 344 stran;

RYKLIN, Michail Kuzmič: *Komunizm kak religija: Intěllektualy i Oktabrskaja revoljucija.* Moskva, Novoje litěraturnoje obozrenije 2009, 136 stran.

Základním předpokladem úspěšného studia dějin komunistického hnutí je zpřístupnění relevantních archivů. Nejde jen o otevření jejich dveří badatelům a o odborné uspořádání a přístupnost fondů, ale také o to, aby archiválie historikům „šly naproti“ – v podobě digitalizovaných kopií i tištěných *pramenných edicí*. Jako příklad přínosného edičního počínu v tomto směru lze uvést dvousvazkovou edici o vztahu státu a církví ve střední a východní Evropě v desetiletí od roku 1944, využívající v hojně míře pramenů z ruských archivů, zejména ze Státního archivu Ruské federace (*Gossudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii* – GA RF) a z Archivu zahraniční politiky Ruské federace (*Archiv vněšněj politiki Rossijskoj feděracii* – AVP RF). Erudovaný kolektiv editorek pod vedením historičky Tatjany Volokitinové zpřístupnil pod titulem *Vláda a církev ve východní Evropě 1944–1953: Dokumenty ruských archivů* více než pět set obsahově závažných písemností, opatřených poznámkovým aparátem a jmenným rejstříkem. České historiky potěší, že poměrně značná pozornost je věnována dokumentům vztahujícím se k dějinám Československa. Alexej Čepička, Zdeněk Fierlinger, Klement Gottwald, Jiří Horák, Jan Lukl Hromádka, Václav Kopecký, Zdeněk Nejedlý, Alois Neumann, Miroslav Novák, Josef Plojhar, Štěpán Trochta – to vše jsou jména, která se objevují velmi často v ruských dokumentech, v souvislostech nejednou zajímavých. V obou svazcích publikace lze najít mnohé impulzy k hodnocení politiky Komunistické strany Československa vůči církvím i církví samotných. Nově vydaná edice o vztahu církví a státu v zemích střední a východní Evropy navazuje na starší publikační projekty editorského týmu vedeného Tatjanou Volokitinovou,² jež vhodným a promyšleným způsobem doplňuje. Je nutno si však uvědomit, že přes obrovský kus vykonané práce lze tímto způsobem zpřístupnit jen zlomek z obrovského archivního bohatství zachovaného v ruských archivech, které z velké části zůstává uzavřeno.

Dodejme, že zkušeností a poznatků získaných při přípravě edice využily editorky ještě před jejím vyjitím k sestavení publikace, která si dala za cíl vyložit a zmapovat vztah státu a církví ve střední a východní Evropě i v podobě monografické.³ Kniha je

2 VOLOKITINA, Tatjana V. ad. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1: 1944–1948 gg.; sv. 2: 1949–1953 gg. Moskva, Sibirskij chronograf 1997 a 1998, 985 + 1004 s.; TÁŽ ad. (ed.): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944–1953*, sv. 1: 1944–1948; sv. 2: 1949–1953. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 1999, 687 + 926 s.; TÁŽ ad. (ed.): *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Stanovlenije političeskich režimov sovetskogo tipa 1949–1953. Očerki istorii.* Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002, 686 s.

3 VOLOKITINA, Tatjana V. – MURAŠKO, Galina P. – NOSKOVA, Albina F.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Vlast i cerkov v period obščestvennych transformacij 40–50-ch godov XX veka.* Mosk-

rozdělena do tří částí, v nichž se speciálně rozebírá vztah státu k církvi pravoslavné, řeckokatolické a římskokatolické. V rámci těchto tří částí jsou obsaženy kapitoly věnované vývoji v jednotlivých zemích včetně Československa. Význam a přínos publikace tkví především v tom, že upozorňuje na bohatou pramennou základnu v ruských archivech. Autorky ovšem využívají i odbornou literaturu a prokazují solidní orientaci v dané problematice. Komparace vývoje v jednotlivých zemích východního bloku, jakkoli mohla být v této publikaci provedena v míře z pochopitelných důvodů jen omezené, je velkou výzvou historikům a všem zájemcům o soudobé dějiny.

Téma ruského komunismu bývá přirozeně zastoupeno v publikacích *chronologicky* či *tematicky šíře zaměřených*. Je pozoruhodné, kolik se v poslední době v Rusku vyrojilo učebnic, příruček i populárněvědných publikací, které mapují novější ruské dějiny. Nutnost vyrovnat se v historicky krátké době s dědictvím bolševismu či šíře ruského komunismu, tolik tíživým a vnitřně rozporným, i (jakkoli nepřiznávaná) vize historie coby „učitelky národa“ vytvářejí příznivé podmínky k pokusům uchopit minulé dění v sevřené, někdy i povýtce zkratkovité podobě a s výrazně edukativním zacílením. To bychom koneckonců měli přijmout s pochopením. Příkladem podobně zaměřené publikace jsou obsáhlé, dvousvazkové *Dějiny Ruska 20. století*, připravené pod vedením profesora Moskevského státního institutu mezinárodních vztahů Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace Andreje Zubova. Jako problém této knihy se může jevit, že spojila různorodý kolektiv téměř půlstovky autorů z mnoha zemí Evropy a Severní Ameriky,⁴ takže jednotlivé kapitoly jsou zpracovány různými způsoby a na nestejně úrovni. Mnohé ovšem vykonal odpovědný redaktor, který věnoval konečné podobě publikace mimořádnou pozornost.

Knihy vzbudila v Rusku živý zájem i kritické reflexe. Zaujala koneckonců také její prezentace ve Slovanské knihovně v Praze v roce 2010. V jejím průběhu se hlavní redaktor omluvil českému lidu nejen za okupaci země v srpnu 1968, ale i za únor 1948.⁵ Již v úvodu publikace sdělil Andrej Zubov ambici nejen shromáždit fakta o dějinách Ruska, ale i hledat jejich mravní smysl,⁶ rozpoznat dobro a zlo, které se jinak zdají beznadějně promíchané. Dvacáté století charakterizuje jako tragické období Ruska, kdy došlo k rozštěpení národa na exil, žijící v „neslýchané svobodě“, a ztročené lidi, pobývající v rodné zemi. Bolševická revoluce podle

---

va, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2008, 807 s.

4 Mezi autory nalezneme i jednoho zástupce z České republiky, jímž je Alexej Nikolajevič Kelin, člen českého vládního výboru pro otázky národnostních menšin a člen vedení společnosti Ruská tradice v Praze.

5 Toto gesto, jakkoli sympatické, ovšem budí určité rozpaky: z revoluce v roce 1948 nemůžeme asi vinit pouze Sovětský svaz. Klement Gottwald přece mohl hrdě odmítnout nabídku ozbrojeného zásahu sovětské armády, kterou mu tlumočil sovětský velvyslanec, a převrat uskutečnil vlastními silami, za pomoci, pochopení, či alespoň trpné tolerance většiny národa.

6 Viz ZUBOV, A. B.: Predislovije otvetstvennogo redaktora. In: TÝŽ (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1894–1939*, s. 5.

Zubova vyhloubila také hlubokou propast mezi společností a mocí. Komunistický režim je pro něho „absolutním zlem“, neboť zbavil lidi víry v Boha a připravil je o možnost důstojného života. Za zaznamenání stojí, že Zubov odvíjí své úvahy důsledně v rámci „ruského politického společenství“, které je podle něho historických faktem bez ohledu na to, k jakým kulturním kořenům (výslovně uvádí kořeny velkoruské, tatarské, židovské a polské) se jeho příslušníci hlásili, a bez ohledu na to, zda se cítili součástí tohoto společenství nebo s ním byli v konfliktu. Pozitivním důsledkem tohoto zaměření je značná pozornost, kterou autoři věnují etnicky neruským oblastem a společenstvím.

Velkoryse koncipované *Dějiny Ruska 20. století* se dají číst jako rezervoár historických poučení a informací, můžeme je ale registrovat také jako doklad nejednoduchého hledání současné ruské historiografie a obecně ruského společenského myšlení. V knize se originálním způsobem směřují prvky liberální (důraz na jedince a jeho svobodu) s akcenty konzervativními, tradicionalistickými a velkoruskými, v některých případech i monarchistického ladění (jen pro ilustraci: Zubovovu předmluvu otevírá citát výroku velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče z roku 1927), i s významnými reflexemi hodnot ruského pravoslaví. Komunistické hnutí je zde vykresleno jako bezohledné tažení za mocí, v němž „sociální rétorika bolševiků představuje pouze propagandistickou zástěrku jejich expanzionistického úsilí“.⁷ Bolševičtí vůdcové jsou postaveni do neblahé řady s Alexandrem Makedonským, Čingischánem, Napoleonem a Hitlerem. Sovětští předáci v podání autorů publikace byli čistým ztělesněním lži, Rusko ve 20. století se stalo kolbištěm boje mezi pravoslavnou církví a bohoboreckým komunistickým režimem.⁸

Takto vyostřený moralizující přístup k historické materii podle mého názoru poněkud komplikuje hodnocení ruského komunismu v jeho dějinných souvislostech i v kontextech evropského myšlení a vede také k některým interpretačním potížím. Tak například v kapitole o „sovětsko-nacistické válce“ v letech 1941 až 1945 (tak autoři důsledně nazývají střetnutí, jež si Rusové zvykli označovat jako Velkou vlasteneckou válku) v zásadě zpochybňují masové patriotické založení protinacistického odporu sovětského lidu a najdeme zde i slova pochopení pro ty, kdož se rozhodli využít německé invaze k zúčtování s bolševickou mocí.⁹ Vztah k nacistům představoval ovšem velké dilema především pro příslušníky ruské emigrace, a je koneckonců určitě přínosné, že publikace toto téma otevírá, byť způsobem, který vzbudí u některých čtenářů rozpaky. Dvousvazková kniha o dějinách Ruska představuje pozoruhodný ediční čin, s nímž se budou muset ruští i zahraniční historikové postupem doby vyrovnávat.

Analýza *programových a organizačních aspektů komunistického hnutí* náleží k tradičním tématům, která se rozvíjela i v historiografii zemí východního bloku ve druhé polovině 20. století. Práce historiků konformních s tehdy vládnoucí ideologií

7 *Tamtéž*, s. 476.

8 *Tamtéž*, s. 480.

9 Viz TÝŽ (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1939–2007*, s. 41 n.

se nemohly obejít bez vychvalování údajně geniální strategie a taktiky komunistů, leninských principů výstavby strany a základních programových tezí komunistů. Současně se však tato oblast historiografie stala kolbištěm, kde se rozvíjely drobné i závažnější hereze, vrcholící nejednou i otevřeným rozchodem historiků s komunistickým režimem.¹⁰ Poctivější analýzy, jež mohly těžit z občas pootevřených archivů, musely nutně narážet na problematické momenty při interpretaci politické linie Kominterny a jednotlivých komunistických stran. Určitě by nebylo dobré tento směr výzkumu opouštět. Dokládá to i kniha profesora Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě Alexandra Vatlina *Kominterná: Ideje, rozhodnutí, osudy*. Je nutno předeslat, že se nejedná o monografické zpracování dějin Komunistické internacionály, ale o soubor článků a studií, uveřejňovaných v různé době a zpracovaných poněkud odlišnými žánrovými formami. Přesto stojí za to vzít knihu do ruky a pečlivě ji pročíst.

Autor se věnuje nejen organizačním a programovým aspektům dějin Kominterny, ale i některým závažným historickým epizodám a významným osobnostem. Chronologicky se Vatlin zaměřuje především na dění koncem dvacátých let minulého století, kdy došlo k „levému obratu“ v uplatňování politického kurzu komunistického hnutí, jenž se projevoval navenek především ostrou kritikou sociální demokracie. Velice podrobně mapuje například osud programu Kominterny z roku 1928, původně připraveného Nikolajem Bucharinem, jehož podobu zásadně ovlivnil Stalin. Tento rok se stal mezníkem ve vývoji komunistického hnutí, který nasměroval (nikoli bez vnitřního odporu) jednotlivé strany do ohlávky, jejíž konce třímá stále pevněji v ruce právě Stalin. Reflexe tehdejšího dění v Komunistické straně Československa je ve Vatlinově knize spíše okrajová,¹¹ je však zjevné, že i pro ni měly události z let 1928 a 1929 prvořadý význam, a je jistě dobré, dáme-li si je do mezinárodních souvislostí. Vatlinova kniha přináší mnohé poznatky o vztazích mezi Všesvazovou komunistickou stranou (bolševiků) a ostatními komunistickými stranami nebo o prosazování sovětských státních zájmů v komunistickém hnutí. Zvláštní oddíl publikace tvoří příspěvky k několika osobnostem Kominterny. V zorném úhlu zájmu autora se ocitli Karl Radek, Max Hoelz, Lev Davidovič Trockij, Nikolaj Ivanovič Bucharin, Jules Humbert-Droz a v neposlední řadě také „bankéř Kominterny“ Jakov Samojlovič Rejch.

10 Na tomto místě je třeba připomenout, že česká historiografie se může vykázat pozoruhodnou studií k zakladatelské etapě Kominterny: HÁJEK, Miloš – MEJDROVÁ, Hana: *Vznik Třetí internacionály*. Praha, Karolinum 2000. Práci s podobným záběrem je poměrně málo (srv. HULSE, James W.: *The Forming of the Communist International*. Stanford, Stanford University Press 1964). Soustavný výzkum Komunistické internacionály před světovou historiografií teprve stojí, byť se již objevila řada zajímavých publikací (viz např. McDERMOTH, Kevin – AGNEW, Jeremy: *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Houndmills, Palgrave Mcmillan 1996; LAPORTE, Norman – MORGAN, Kevin – WORLEY, Matthew (ed.): *Bolshevism, Stalinism and Comintern: Perspectives of Stalinization 1917–1953*. Houndmills, Palgrave Mcmillan 2008).

11 Srv. např. VATLIN, A. Ju.: *Komintěrn*, s. 241.

Posledně zmíněná část Vatlinovy knihy ilustruje, že dalším produktivním způsobem, jak uchopit fenomén komunismu v Rusku či (Sovětském svazu), mohou být *studia biografická*. Ponechám nyní stranou vlnu zájmu ruských historiků a publicistů o osobnost Josifa Vissarionoviče Stalina, nejednou motivovanou konjunkturálními důvody, který je v současnosti nejvyhledávanější postavou éry bolševismu.¹² Vznikly publikace pozoruhodné i takové, které pro svou plytkost zapadnou neodvolatelně v bažině zapomnění. Zde upozorním na knižní novinku o Stalinově patrně nejvíce nenáviděném a obávaném domácím rivalovi, Lvu Davidoviči Trockém, která je v nejednom směru novátorská.¹³ Georgiji Čerňavskému, autorovi knihy prostě nazvané *Lev Trockij*, se podařilo z archivních pramenů a z odborné i memoárové literatury vytěžit detailní informace o životě tohoto původně blízkého Leninova druha i oponenta, který se sám považoval za „druhého“ vůdce revoluce, oprávněného převzít po chřadnoucím zakladateli správu země sovětů. Vznikl pozoruhodný text, jehož objektivitu ocenil v předmluvě známý historik Roy Medveděv.¹⁴ Čerňavskij se detailně věnuje tak závažným problémům, jako je například měnicí se vztah Trockého k Vladimíru Iljiči Leninovi nebo nejednou konfliktní poměr k dalším soudruhům a spolubojovníkům, ale třeba i k vojenským velitelům Rudé armády v době, kdy Trockij zastával funkci lidového komisaře odpovědného za obranu země a výstavbu vojska.¹⁵ Zvláštní pozornost pak autor upírá na Trockého poměr ke Stalinovi, který byl od samého počátku jejich bližšího kontaktu, tedy od podzimu 1918, zatížen osobním nedorozuměním a konfliktem.¹⁶

Podrobný popis zápasu o Leninovo „dědictví“ ve vedení bolševické strany, odvíjejícího se již za života vůdce revoluce, náleží k nejcennějším pasážím knihy. K nim je nutno přiřadit i líčení života a působení Lva Trockého v zahraničí od roku 1929, kdy byl z vlasti vypuzen Stalinem. Autor zde efektivně využil pramenů, které mohl prostudovat v archivech v Mexiku a Spojených státech amerických. Čerňavskij se při-

12 Srovnejme to s „referendem“, které každý den probíhá u místa posledního odpočinku J. V. Stalina u Kremelské zdi, jemuž vévodí jeho velká busta: bývá zde zpravidla více květů než u hrobů ostatních revolucionářů a představitelů sovětského státu. Stejně pozornosti se těší i hroby Stalinových příbuzných na Novoděvičím hřbitově. O tom jsem se přesvědčil při pobytu v Moskvě na podzim 2010.

13 Osud Lva D. Trockého zachycuje také Dmitrij A. Volkogonov v biografii *Trockij: Politický portret*, sv. 1–2 (Moskva, AST 1998). Zájemce o osobnost Trockého má pochopitelně možnost sáhnout k dalším titulům, včetně dnes již klasického díla Isaaka Deutschera (DEUTSCHER, Isaac: *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921*. New York – London, Oxford University Press 1963; TÝŽ: *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921–1929*. London, Oxford University Press 1960; TÝŽ: *The Prophet Outcast: Trotsky 1929–1940*. London – New York – Toronto, Oxford University Press 1963). Z prostředí strážců Trockého odkazu pochází pozoruhodné dílo Pierra Broué (BROUÉ, Pierre: *Trotzki: Eine politische Biographie*, sv. 1: *Von ukrainischen Bauernsohn zum Verbannten Stalins*; sv. 2: *Der Kampf gegen Stalinismus und Faschismus*. Köln/R., ISP 2003). Z novějších prací srv. alespoň životopis Roberta Serviceho *Trotsky: A Biography* (London, Macmillan 2009).

14 MEDVEDĚV, Roj A.: Predislovije. In: ČERŇAVSKIJ, G. I.: *Lev Trockij*, s. 5.

15 K posledně zmíněnému problému viz *tamtéž*, s. 9 n., a zejména s. 235–239.

16 *Tamtéž*, s. 240–244.

tom perfektně orientuje v ideologii bolševismu, takže může věrohodně a s nadhledem vyložit Trockého ideové zápasy s protivníky. Jak o tom svědčí též fotografická příloha, podařilo se mu navázat i kontakty s Trockého rodinou a s ochránci jeho památky. Také tato skutečnost určitě přispěla k tomu, že mohl psát své dílo s velkou mírou porozumění. Nezastírá přitom problematické rysy Trockého povahy ani z etického hlediska nanejvýše sporné postupy, které tento svérázný revolucionář uplatňoval (například v době občanské války). Svůj výklad staví Čerňavskij na faktech, jež mu umožňují nahlížet na hlavní postavu svého díla z různých úhlů a perspektiv. Vysloveně přitom odmítá postupy stavějící na „psychohistorických“ či psychoanalytických metodách.¹⁷

Biografické prvky v sobě obvykle obsahují také práce, které se zabývají *dějiny historiografie* a životem a dílem jednotlivých historiků. V ruské historiografii zatím převažují díla věnovaná osobnostem ruské a sovětské historické vědy, vycházejí jejich paměti, objevují se sborníky studií. Důležitý zorný úhel představuje analýza koexistence historiografie a dalších vědních oborů se státní mocí i násilných zásahů ovlivňujících rozvoj vědy. Pro příklad tentokrát sáhnu do knižní produkce mimo Moskvu, abych upozornil na to, že nejen v ruské metropoli vycházejí díla, která si zaslouží pozornost. Publikace *Historik a moc* Alexandra Michajloviče Dubrovského, profesora Státní univerzity akademika I. G. Petrovského v Brjansku, analyzuje velmi podrobně utváření koncepce dějin feudalismu v Rusku v sovětské historiografii od třicátých do padesátých let minulého století. Přináší velké množství faktů, výtěžených nejen z dobových, ale i z pozdějších odborných prací a v neposlední řadě i z nově zpřístupněných archivních souborů. Téma by se mohlo zdát pro naše historiky soudobých dějin odtažité, ale není tomu tak. Autor provádí jednotlivými etapami, kdy se pod vlivem proměňující se politické situace modifikovala tvářnost sovětské historické obce. Jde o příběh zajímavý a v podstatě svým způsobem aktuální, neboť vyzvedává se vši naléhavostí otázku etiky a autonomie vědecké práce.

Alexandr Dubrovskij popisuje nelehký proces hledání a kodifikace koncepce feudální epochy v Rusku. Mladí sovětské historikové, prožívající prudký společenský vzestup, se s větší či menší mírou ochoty museli radikálně vypořádat s dílem svých učitelů (především s koncepcí feudalismu mezinárodně uznávaného historika Michaila Nikolajeviče Pokrovského), aby sami byli vzápětí vystaveni tlakům moci. Vyrovnávali se s nimi různým způsobem – horlivým pomahačstvím, rezignující přizpůsobivostí, ale i pokusy o samostatné myšlení. Zmíním jednu epizodu, jíž autor věnuje poměrně značnou pozornost a která má vztah k našim dějinám. V roce 1941 vystoupila v Historickém ústavu Akademie věd SSSR profesorka Milica Vasiljevna Něčkinová s referátem na téma „Proč se Rusko opozdilo při vstupu na kapitalistickou cestu rozvoje“.¹⁸ Referát vzbudil nelibost stranického vedení (zřejmě i samotného Stalina). V době stupňovaného úsilí povzbudit vlastenecké cítění nebyl politicky vhodný čas k úvahám o zaostalosti Ruska. Mladá profesorka, těšící se předtím přízni

17 *Tamtéž*, s. 16 n.

18 K referátu Něčkinové a následujícímu dění srv. DUBROVSKIJ, A. M.: *Istorik i vlast'*, s. 361–407.

mocného tajemníka Ústředního výboru VKS(b) Andreje Andrejeviče Ždanova, byla podrobena ostrému odsouzení. Rozeběhl se bolestný proces kritiky, dirigovaný ze stranických sekretariátů. Potupnou sebekritiku musel provést i profesor Lomonosovovy univerzity a vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd SSSR Zdeněk Nejedlý, který předtím v diskusi podpořil teze své kolegyně. Provinilci byli patrně „zachráněni“ Hitlerovým vpádem do Sovětského svazu... Tato i některé další epizody, jež osvětluje ve své knize Alexandr Dubrovskij, dokládají způsoby, jimiž mocenské orgány ovlivňovaly dění v sovětské akademické historické obci. Ilustrují také zkoušky, jimž byli historikové vystaveni a v nichž obstáli jen někteří.

Oproti přístupům stavějícím na pečlivé heuristice a využití nově zpřístupňovaných archivních pramenů, v centru jejichž zájmu leží především otázky politické moci, se v rusky psané odborné literatuře můžeme setkávat stále častěji s pracemi, které zaměřují svou pozornost na *vnímání komunismu ve vědomí společnosti a jejich jednotlivých skupin či jedinců*. Je nesporné, že vzestup zájmu o toto téma je možné vysvětlit i stále intenzivnějšími kontakty mezi ruskými historiky a jejich kolegy v zahraničí, kteří se zabývají dějinami mentalit a historického diskurzu. Za příklad publikace, která kráčí tímto inspirativním směrem, může sloužit nejnovější kniha profesora Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě Alexandra Livšina *Nálady a politické emoce v sovětském Rusku v letech 1917–1932*. Livšin se problematice vnímání komunismu v emotivní a sociokulturní složce společenského vědomí věnuje dlouhodobě. Z metodologického hlediska je cenný jeho přístup k psychologickému klimatu v sovětské společnosti, které vnímá jako proměnlivé a vnitřně různorodé. Sovětské zřízení bylo do značné míry legitimizováno, dokud respektovalo převládající společenské nálady. Vazby mezi děním ve společnosti a vědomím lidí jsou přitom často složitě zprostředkované. Autor to dokládá například na vlivu násilné kolektivizace venkova a „rozkulačování“ rodičů a dalších příbuzných na myšlení mladých dělníků a rudoarmějců, zpočátku nadšených radikálními politickými opatřeními bolševiků.¹⁹

Prameny k dějinám sovětské společnosti poskytují unikátní možnost zkoumat její vědomí v období transformace z fáze předindustriální do industriální, kdy dech beroucí sociální mobilizaci mas provázelo stále patrnější rozčarování lidí, přecházející v apatii a pesimistická očekávání. Alexandr Livšin v posledních letech využívá nedávno zpřístupněného pramene, jehož význam byl tradičně v zemích „reálného socialismu“ téměř úplně ignorován – dopisů „bezvýznamných“ občanů představitelům moci. Tento informační zdroj umožňuje zkoumat vnímání legitimacy sovětského zřízení stejně jako obraz nejvyšších i místních představitelů ve vědomí společnosti. Zajímavé rovněž je, jak se měnily názhledy sovětské společnosti na slibované uskutečnění ideálu sociální spravedlnosti a rovnosti. Velmi důležitou roli v tomto směru sehrála „nová ekonomická politika“, která přinesla společenský kompromis, stabilizující po jistou dobu a do určité míry situaci. V této souvislosti Livšin sleduje, jak se formovalo „tržní vědomí“ v podmínkách NEP. Politická socia-

19 LIVŠIN, A. Ja.: *Nastrojenija i političeskije emocii v Sovetskoj Rossii 1917–1932 gg.*, s. 6.

lizace sovětských občanů po roce 1917 se do roku 1932 projevovala v posilování či oslabování ústavního a občanského vědomí. I tento proces vnímá autor v dynamice proměnlivého společenského rámce.

Detailed rozbor umožňuje nazírat mnohohrstevnatou strukturu společenského vědomí, rozmanité, místy vysloveně protichůdné tendence, které se v závislosti na aktuálním dění měnily, posilovaly či slábly, vzájemně se proplétaly a ovlivňovaly. Odtud plyne jeden ze závěrů Livšinovy knihy: „Stát rozhodně nekontroloval v úplnosti společenského náladu, totální manipulovatelnost mas v porevoluční epoše je mýtem. Obecně řečeno, platí to pro celé sovětské období dějin Ruska.“²⁰ V letech 1917 až 1932 se navíc vládnoucí moc teprve učila vytvářet a používat prostředky manipulace s myšlením lidí. Fragmentární a různorodé, vzájemně se popírající prvky v psychice sovětských lidí a jejich prohlubující se frustrace z vývoje napomáhaly ovšem Stalinovi dosáhnout moci.

Věnoval-li Alexandr Livšin svou pozornost především masovému vědomí, zaměřil svou pozornost Michail Ryklin, vědecký pracovník Ruské akademie věd a hostující profesor Humboldtovy univerzity v Berlíně, do exkluzivního prostředí intelektuálů.²¹ I v případě jeho knihy *Komunismus jako náboženství: Intelektuálové a říjnová revoluce* ovšem jde o problém vnímání komunismu v myšlení lidí. Již zde byl konstatován vliv západní historiografie na odbornou literaturu vycházející v současném Rusku, na volbu témat a metodologických přístupů. Michail Ryklin je ovšem se zahraniční historiografií bezprostředně spjat, publikuje v německém jazyce, dokonce i jeho zde představovaná nejnovější kniha vyšla nejdříve v němčině.²² Symbolické je, že svou knihu Ryklin věnoval památce velkého filozofa Jacquesa Derridy. Pojetí komunismu jako „nové církve“ není již dnes nové a hlásí se k němu i historikové v zemích bývalého východního bloku.²³ Ryklin vykresluje obraz „světské“, politické religiozity, která se podle něho upevnila v Rusku po roce 1917. Dokumentuje to na utváření komunistické obřadovosti s novými „svatými místy“, na zbožštění vůdce a přijetí závazných norem, které měly přísně regulovat kulturní tvorbu (princip socialistického realismu) i politickou sféru života společnosti. Všimá si manichejské vize neomylné strany, „středobodu světa, obklíčeného temnou nepřátelskou masou“.²⁴ Ryklin upozorňuje na to, že princip jednotné, militarizované strany, která má právo vyvrhnout ze svých řad „kacíře“, není Stalinovým vynálezem, nýbrž byl uplatněn v důsledné podobě již na desátém sjezdu VKS(b) v roce 1921 na návrh Leninův. Před tímto sjezdem mohly koexistovat v komunistické straně frakce a odehrávala se v ní vnitřní diskuse. Je vlastně paradoxní, že na tomtéž sjezdu byl přijat také projekt „nové ekonomické politiky“, jež vedla k jisté liberalizaci ekonomiky.

20 Tamtéž, s. 308.

21 Bližší údaje o autorovi viz http://de.wikipedia.org/wiki/Michail_Ryklin.

22 RYKLIN, Michail: *Kommunismus als Religion: Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2008.

23 Srv. např. KULA, Marcin: *Religiopodobny komunizm*. Kraków, Nomos 2003.

24 RYKLIN, M. K.: *Komunizm kak religija*, s. 14.

Největší část knihy tvoří zamyšlení nad texty intelektuálů, kteří řešili svůj vztah k Sovětskému svazu a kteří si pro sebe i pro veřejnost zpracovávali bezprostřední či zprostředkované informace o této zemi. S autorem se čtenář ponoří do díla filozofů Bertranda Russela a Waltera Benjamina i spisovatelů Arthura Koestlera, Liona Feuchtwangera, Bertolda Brechta a André Gida. Všichni tito proslulí intelektuálové se museli různými způsoby vyrovnávat s vlastními pochybami o sovětském režimu, v některých případech i se svou hluboce niternou a drásající „krizí víry“. Cenné je, že Ryklin nepaušalizuje, na každou osobnost se dokáže podívat vlastníma očima a bez zaujatosti. „Gidova tázání měla bezprostředně náboženský charakter,“²⁵ uvádí například. Do Sovětského svazu André Gide přijížděl s nadějí, že si potvrdí nabytou víru ve zrození nové společnosti, a odjížděl rozčarován z toho, že ve vládnoucí straně nenalezl ideální „novou církev“ a ve Stalinovi zbožštěného vůdce. Gidova politická naivita podle autora přispěla paradoxně k tomu, že jeho dílo bylo přijato s tak velkým ohlasem.

Ve svém příspěvku jsem mohl upozornit pouze na několik titulů z různých oblastí současné ruské historiografie komunismu, které byly vydány (s jednou výjimkou) v letech 2009 a 2010. Publikace ruských nakladatelství mívají některé formální nedostatky – v knihách téměř vždy chybí informace o autorech a většinou i rejstříky, z nichž alespoň jmenný by měl již představovat běžný standard. Naproti tomu ruská nakladatelství dbají většinou na zpracování precizního odkazového aparátu, což je důležité mimo jiné pro orientaci v nově zpřístupňovaných archivních fondech a sbírkách. Lepší se i grafická úroveň publikací, které jsou navíc ve srovnání se západoevropskou a americkou produkcí poměrně levné. Podstatný je ovšem obsah současné historiografické produkce v Rusku. Předložený recenzní článek snad naznačil, že v ruské historiografii komunismu se v současnosti rozevírá poměrně pestré spektrum témat i metodologických postupů. Lze konstatovat i zřejmou pluralitu názorů a hodnocení, byť někdy diskutabilních. Současná ruská historiografie se vrací ke svým vlastním kořenům, mimo jiné i k tvorbě předrevolučních historiků a emigrantů po roce 1917, a okysličuje se rovněž styky se zahraničními kolegy. Je snad zbytečné zdůrazňovat, že i pro české historiky soudobých dějin mají kontakty s ruskými výzkumnými ústavy, vysokoškolskými katedrami, archivy a dalšími „paměťovými“ institucemi velký význam, který si však patrně ne všichni uvědomují. Skončila doba, kdy ruští historikové a archiváři nabízeli spolupráci a nedostávalo se jim někdy z české strany ani odpovědi. Nyní mají řadu možností kooperace se zahraničními partnery a jsou to oni, kteří si mohou vybírat. Bude obtížnější navazovat přerušené vztahy. Výzkum moderních českých a československých dějin by však byl bez využití ruských archivů a bez živé spolupráce s ruskou historiografií a dějepiscectvím dalších zemí jen polovičatý.

---

25 *Tamtéž*, s. 90.

Recenze

Dvě tváře Antonína Novotného

Lukáš Cvrček

ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Vzpomínky prezidenta*. Česká Kamenice, POLART – Jaroslav Polák 2008 (1. dotisk 2009), 423 stran;

KAPLAN, Karel: *Antonín Novotný: Vzestup a pád „lidového“ aparátčíka*. Brno, Barrister & Principal 2011, 342 stran.

Jen málokterý vrcholný funkcionář Komunistické strany Československa se dokázal během první poloviny její diktatury udržet tak dlouho uvnitř nejvyšší mocenské skupiny jako Antonín Novotný, který v ní jako první tajemník Ústředního výboru KSČ nepřetržitě strávil bezmála patnáct let. Část jeho soudruhů z vedení KSČ padla za obětí krvavým čistkám v zakladatelském období režimu, další naopak dohnala později v období rehabilitací jejich zodpovědnost za procesy v padesátých letech. Některé funkcionáře vyřadily zdravotní potíže, jiní přecenili své síly v mocenském zápase a zřítily se z výsluní politické moci do šera života v ústraní nebo ve vězeňské cele.

Navzdory tomu, že Antonín Novotný byl a stále je mnoha lidmi včetně řady komunistů považován za nevzdělance bez výraznějších předpokladů pro nejvyšší státní nebo stranické funkce, dokázal dlouho překonávat všechny nástrahy spojené s politickými a společenskými změnami, vítězit v konfliktech s jinými funkcionáři i udržet si podporu Moskvy, bez níž by jeho setrvání ve funkcích československého prezidenta a prvního tajemníka ÚV KSČ bylo nemyslitelné. Osudným se mu stal až vnitrostranický konflikt na přelomu let 1967 a 1968, kdy napřed ztratil pozici

stranického šéfa, aby o několik měsíců později přišel v souvislosti s Šejnovou aférou také o post prezidenta.

Nástup reformistického křídla v komunistické straně znamenal pro Antonína Novotného nucený odchod do ústraní. Právě na jaře roku 1968, poté co ho opustili jeho poslední věrní a ztratil jakoukoli účinnou možnost bránit se zdrcující kritice, jež se na něho v té době valila téměř ze všech stran, se postupně sblížil s publicistou a spisovatelem Rudolfem Černým, se kterým začal vést rozhovory, v nichž vzpomínal na svůj život.

Do té doby bylo v podstatě nemyslitelné, aby světlo světa spatřil text, jenž by se třeba jenom vzdáleně podobal Novotného pamětem v podobě, v jaké si je můžeme přečíst dnes. První tajemník vládnoucí strany a prezident republiky jen velice nerad hovořil o svém soukromí a pozornost médií mu byla nepřijemná. Místo toho raději trávil svůj volný čas v rodinném kruhu nebo hraním mariáše. Také je jenom obtížně představitelné, že by první muž státu hovořil stejně otevřeně jako politický penzista, který už nemá příliš co ztratit. Navíc v případech, kdy si Antonín Novotný uvědomoval, že je pořizován záznam jeho projevu, údajně automaticky přecházel do toporného funkcionářského „ptydepe“. Rudolf Černý prý byl proto v zájmu bezprostřednosti a spontánnosti Novotného výroků nucen rezignovat dokonce i na psaní poznámek. Obsah svých rozhovorů s Antonínem Novotným přepisoval z paměti na papír až ve své pracovně po návratu domů.

Postupně se díky tomu rozrůstaly záznamy vzpomínek Antonína Novotného na různé okamžiky jeho života a kariéry i jeho názorů na tehdy aktuální události pražského jara a nastupující „normalizace“, které Rudolf Černý později zarámoval vlastním výkladem. Tímto způsobem vznikl rukopis, jenž kromě memoárů Antonína Novotného přináší čtenáři také pohled Rudolfa Černého jak na svého času nejmocnějšího československého politika, tak na politický vývoj v Československu.

Rudolf Černý sice nikdy formálně nevstoupil do KSČ, jeho politické postoje byly však v zásadě stalinistické. Nijak se s nimi netajil, takže není divu, že v období postupného uvolňování poměrů v druhé polovině šedesátých let zůstal se svými názory uvnitř spisovatelské obce osamoceny. Kvůli své izolaci v této komunitě nebyl moc platný ani příslušníkům Státní bezpečnosti, s nimiž v té době spolupracoval jako zdroj informací z kulturního prostředí. V březnu 1968 se připojil ke skupině konzervativních komunistů, která se zformovala kolem libeňského dogmatika Josefa Jodase k boji proti reformistickému křídlu komunistické strany. Dokonce se pokoušel jejich vůdce kontaktovat s Antonínem Novotným, ten však o setkání s ním neprojevil žádný zájem.¹

Po invazi armád pěti zemí Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 začal Rudolf Černý ochotně přispívat do propagandistického časopisu *Zprávy*, který byl vydáván a distribuován okupačními vojsky. Zároveň v součinnosti se svými kontakty ve Státní bezpečnosti rozepsal analýzu politických událostí druhé poloviny šedesátých let a pražského jara. O text zpočátku měla zájem i sovětská

1 Srv. URBÁŠEK, Pavel: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus. In: *Listy*, roč. 36, č. 4 (2006), s. 17–24. Článek je dostupný na webové stránce www.listy.cz.

strana, nakonec však vyšel až v roce 1970 pouze v Československu pod názvem *Jak se dělá kontrarevoluce*.² Záhy byl navíc stažen z prodeje, aby uvolnil prostor oficiálnímu výkladu, jímž se stalo *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*.

Po dokončení své knihy o „kontrarevoluci“ se Rudolf Černý naplno pustil do psaní pamětí Antonína Novotného. Jejich text však dodělal až v roce 1975. Práci na něm totiž údajně přerušil po svém nástupu do Československého státního filmu v roce 1969 a obnovil ji až po svém vyhazovu v roce 1972. Státní bezpečnost se snažila Rudolfa Černého odradit od dokončení jeho díla příslibem intervence ve prospěch vydání jeho románů v nakladatelství Naše vojsko. Z toho však navzdory vlivným přímluvcům sešlo, a spisovatel proto opět pokračoval ve svém původním projektu. V roce 1975 předal kopie svého rukopisu několika kulturním funkcionářům a vybraným známým, odkud se rychle dostaly do rukou StB. Hrozba zveřejnění výbušných informací ze zákulisí fungování strany obsažených v tomto textu vyděsila režimní činovníky natolik, že v září 1975 nechali Rudolfa Černého zatknout, prohledat jeho dům a zabavit všechny kopie rukopisu. V posudku, který následně vypracoval Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, byl text označen za „protistranický a protisovětský pamflet“, takže pochopitelně neměl žádnou šanci na publikaci a místo toho měl být až na jediný trezorový exemplář zničen.³

Nepohodlné memoáry se dostaly zpátky na denní světlo až po roce 1989. Nejprve vyšly ve zkrácené verzi v roce 1992⁴ a pak na sklonku tisíciletí na pokračování ve třech svazcích.⁵ Jejich zatím poslední, jednosvazkové vydání z roku 2008 se od trilogie vydané na konci devadesátých let obsahově neliší. Daní za natěsnání obsahu tří publikací do jedné je však drobné a příliš hustě vysázené písmo, které dost znepříjemňuje četbu.

Ani delší verze pamětí, jež postupně vyšla na sklonku devadesátých let a pak znovu v roce 2008, úplně přesně neodpovídá podobě rukopisu Rudolfa Černého, uloženého v Národním archivu v Praze.⁶ V knižním vydání byly Novotného paměti v některých místech zkráceny. Navzdory této neúplnosti je možné považovat delší vydanou verzi za v podstatě rovnocennou archivnímu rukopisu, protože z textu byly vypuštěny pouze nepodstatné pasáže, jež nemají relevantní vliv na informační hodnotu publikací.

Jak už bylo řečeno výše, jedná se o memoáry Antonína Novotného pouze částečně, protože Rudolf Černý opatřil jeho vzpomínání četnými komentáři a výklady, jež se plně nesou v duchu jeho stalinistického světónázoru. Čtenář navzdory tomu může nahlédnout do světa obklopujícího Antonína Novotného, sledovat jeho politické

2 ČERNÝ, Rudolf: *Jak se dělá kontrarevoluce*. Praha, Svoboda 1970.

3 Viz *Národní archiv*, Praha (NA), fond (f.) Gustáv Husák, karton (k.) 138, Ze závěru posudku lektorské skupiny ÚML ÚV KSČ k materiálu „Vzpomínky prezidenta“.

4 ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný: Pozdní obhajoba muže, který nerad mluvil*. Praha, Kiezler Publisher 1992.

5 TÝŽ: *Exprezident: Vzpomínky Antonína Novotného*, sv. 1–3. Praha, Orego 1998 (3. díl 1999).

6 NA, bývalý Archiv ÚV KSČ, f. Gustáv Husák, k. 138, Vzpomínky prezidenta: Úvahy, projevy a svědectví Antonína Novotného (rukopis).

myšlení a seznámit se s jeho hodnocením nebo komentáři k řadě více či méně významných událostí.

Samozřejmě je přitom nutné brát v úvahu, že bývalý první tajemník své vzpomínky poskytl až na počátku „normalizace“.⁷ Také v důsledku leckdy poměrně značného časového odstupe od popisovaných dějů a nemožnosti osvěžit si paměť v archivech se v líčení Antonína Novotného i Rudolfa Černého zákonitě vyskytují faktické nepřesnosti nebo nevýstižné formulace. Jako příklad lze uvést tvrzení, že komunistická strana byla rozpuštěna v říjnu 1938 (ve skutečnosti až v prosinci téhož roku),⁸ nebo zmínky o moskevské vládě Klementa Gottwalda, s níž přijel jednat Edvard Beneš (čímž rozmlouvající zjevně mínili moskevské vedení KSČ).

U bývalého prvního tajemníka nastal pod vlivem ztráty mocenského postavení a politického vývoje v roce 1968 v určitých ohledech vnitřní názorový posun, který je patrný zejména v momentech, kdy se pouští do hodnocení svých bývalých kolegů z nejvyššího stranického vedení, kteří se za pražského jara připojili k reformistickému křídlu uvnitř KSČ. Že nedokázal včas předvídat chování těchto lidí, kteří se přitom řadu let pohybovali v jeho nejbližším okolí, považoval za svou klíčovou chybu.

Kromě přehodnocení některých vlastních postojů začal Antonín Novotný svému životopisci také otevřeně sdělovat zákulisní informace, které měly podle příslušných činitelů „normalizačního“ režimu navěky zůstat pod pokličkou (což bylo ostatně hlavní příčinou jejich pozdějšího rázného postupu vůči Rudolfu Černému). K těmto sdělením je však nutno přistupovat s velkou opatrností, protože není možné přesně ověřit, zda různá neveřejná jednání opravdu proběhla přesně tak, jak je popsal Antonín Novotný, nebo zda tato svá líčení účelově neupravil ve svůj prospěch stejně jako některé jiné vzpomínky.

V této souvislosti je třeba uvést, že Novotného paměti jsou do určité míry ovlivněny naprosto přirozenou vypravěčovou snahou prezentovat se v dobrém světle a bagatelizovat nebo omlouvat vlastní nedostatky či pochybení; snahou, jež je společná drtivě většině lidí, kteří veřejně bilancují svůj život. V textu je tak zcela jasně patrné úsilí potlačit úlohu Antonína Novotného ve vykonstruovaných procesech padesátých let a naopak zase zveličování jeho role při pozdějších rehabilitacích jejich obětí. Také zdůrazňování souladu mezi postupem prvního tajemníka a vůlí nejvyšších orgánů KSČ může být vykládáno nejen jako rituální předvádění věrnosti straně, ale i jako určitá omluva pro špatná rozhodnutí a neschopnost řešit rostoucí potíže, zejména hospodářského rázu.

Zatímco publicista a spisovatel Rudolf Černý z důvodu svého ideologického i lidského souznění s Antonínem Novotným tyto snahy ve své knize podporoval, historik Karel Kaplan ve své publikaci, která vyšla v ediční řadě „Kronika komunistického Československa“, zvolil naprosto odlišný přístup. Autor v úvodním slovu

7 Termín „normalizace“ je v textu užíván v širším smyslu jako označení celé éry československých dějin v rozmezí let 1968–1989.

8 Viz např. ŠTVERÁK, František: *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): Základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany*. Praha, Národní archiv 2010, s. 59.

charakterizuje svůj portrét Antonína Novotného jako popularizační publikaci, která si neklade za cíl podat komplexní životopis tohoto politika, ale má být pouze příspěvkem k obrazu, který už o něm byl vytvořen.

Text proto nemá obvyklou podobu chronologicky řazeného běhu různých životních událostí. Místo toho si Karel Kaplan „vyzobává“ zajímavé stránky Novotného politického působení, na něž se zaměřuje v tematicky členěných kapitolách. V některých případech se jedná o témata, jimiž se autor ve svých dosavadních publikacích takto detailně nezabýval, jako když například podrobně rozebírá vztahy mezi Antonínem Novotným a Ludvíkem Svobodou nebo Gustávem Husákem. Jinde naopak mohl těžít ze svých předchozích publikací, což se týká třeba konfliktu prvního tajemníka s ministrem vnitra Rudolfem Barákem nebo Novotného mocenského pádu.

Přestože Karel Kaplan otevřeně deklaroval, že jeho kniha není odbornou studií, rozhodně nelze mluvit o tom, že by v jejím případě rezignoval na přístupy, které jsou pro jeho odborné publikace o československých soudobých dějinách typické.⁹ Také tentokrát pojal svůj text jako přísně faktografický popis událostí, založený na vynikající (ve vztahu k danému období a problematice nejspíš bezkonkurenční) znalosti archivních dokumentů, především stranické, bezpečnostní a branné provenience, s nimiž konfrontoval jako další důležitý pramen právě Novotného paměti v podání Rudolfa Černého.

Bohužel ne všude se autorovi podařilo text správně vybalancovat. V některých pasážích zachází až do příliš rozsáhlého rozebírání podružných detailů, jimž věnuje nepřiměřenou pozornost, zatímco hlavní postava jeho knihy se z děje v těchto místech poněkud vytrácí. V tom směru typické je mnohostránkové líčení dění uvnitř Československé strany socialistické a vztahů mezi jejími funkcionáři během tažení proti takzvanému revizionismu.

S tímto problémem souvisí také využití neobvykle rozsáhlých citací z archivních dokumentů, od kterých si autor podle vlastních slov sliboval přesnější obraz osob a jejich vzájemných vztahů. Někde se mu tento cíl podařilo bezesbýtku naplnit, na jiných místech však zbytečně stvořil rozsáhlé hluché pasáže, jejichž přečtení možná bude od některých čtenářů vyžadovat určité sebezapření. Jako příklad může posloužit výše zmíněná kapitola o vztazích mezi Antonínem Novotným a Ludvíkem Svobodou. Karel Kaplan zde nejprve dokázal vývoj vztahů obou politiků úspěšně shrnout do srozumitelné a velmi čtivé podoby, aby pak skoro třicet následujících stran věnoval výhradně citacím z hlášení informátora získaného politickou policií v okruhu nejdůvěrnějších přátel starého generála, kterému nic netušící Ludvík Svoboda bezelstně sděloval své názory na průběh svých snah dostat se zpět do funkcí.

Podobné nedostatky se v této Kaplanově práci nevyskytují v takové míře, aby vážněji ohrozily její celkově vysokou úroveň. Naopak díky jejímu nespornému přínosu pro biografické bádání věnované československým komunistickým elitám je v současnosti možné tuto publikaci bez zásadních výhrad zařadit do okruhu základní literatury, s níž by se měl seznámit každý čtenář, než se pokusí hlouběji proniknout

9 Podrobněji k tomu viz SOMMER, Vítězslav: Kronikář komunistického Československa: Karel Kaplan a studium soudobých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 2 (2008), s. 341–356.

do této problematiky. V porovnání s ní patří paměti Antonína Novotného z pera Rudolfa Černého k náročnější četbě, která si žádá poučeného čtenáře, jenž díky své dobré orientaci v dané tematice dokáže v ideologicky značně kontaminovaném textu oddělit záplavu propagandistického balastu, nepřesností a účelových zkreslení od hodnotných informací.

Recenze

Útlá knížka, která stojí za přečtení

Jan Křen

ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Polské poučení z pražského jara: Tři studie politického myšlení 1968–1981*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 44.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, 184 stran.

Svou novou knihou Tomáš Zahradníček pokračuje v linii své knižní prvotiny.¹ Třebaže teď píše, že neví, co vlastně v ní napsal a zda to byla komparativní studie, vnesl do dosud bilaterálně (česko-polsky) pojednávané látky nový faktor – Ukrajince, bez nichž by rekonstrukce některých tehdejších dějů nebyla úplná. V jiné formě to činí i nyní: pohled na československé „normalizační“ dění očima několika polských disidentů a dvou vysoce postavených soudruhů je zcela nepochybně přínosem, aspoň pro české čtenářstvo, které rozsáhlé deníky Mieczysława Rakowského a Józefa Tejchmy nezná. Zcela pochopitelné je ovšem autorovo zklamání z výzkumu velké masy dokumentů a jeho rozhodnutí obrátit se k těmto deníkům: výnos poznání z nich leckterou dokumentární horu převyšuje, také proto, že skýtají jeden z vhodných směrniců k organizaci obrovité faktografie. To ostatně stvrzuje i náhled do určité nejobsáhlejší německé literatury k historii Německé demokratické republiky, Stasi a tamního disentu, která budí občas dojem, že v ní je prozkoumáno už snad všechno. Z jejích posledních novinek se ale zdá, že se výnos kvantitativního rozšiřování

---

1 ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000.

faktografie vyčerpává a že by byla potřebná trocha ekonomie, chvíle oddechu pro novou kvalitu, nové přístupy, i když je nemusejí reprezentovat zmíněné deníky na polský způsob, jaké se v Německu asi nenaleznou.

Je-li vynikající a hluboká programová tvorba polského disentu celkem již známá, pak deníky obou stranických funkcionářů jsou novým a vskutku pozoruhodným pramenem, který objevuje mnohé, co z masy už přístupných dokumentů oné doby vyčíst nelze, totiž velmi cenný nový náhled do vnitřního světa elit uzavřených diktátorských režimů, ať už jde o „normalizační“ realitu československou nebo – především – polskou.

U funkcionářů, kteří se s takovými režimy nerozešli, jsou podobné kritické výtvary v dokonale kontrolovaných diktaturách výjimečné, ale ne zcela: dokonce i konformní deníky Goebbelsovy mají v bádáních o nacismu značnou cenu a také komunistický svět má podobný pramen třeba v denících Dimitrovových; možná že by zdroj těchto výtvorů, psychologický přetlak pochyb a nesouhlasu, býval stál za trochu širší úvahu a přínosem by také bylo hledání analogických reflexí z funkcionářského prostředí v jiných komunistických zemích, nejspíš asi mezi maďarskými Pozsgayi či Horny, což ovšem po Zahradníčkově knížce už chtít nelze.

Proto zpět k ní samé a k jejímu obsahu, který, jak už zmíněno a jak stojí i v podtitulu, sestává ze tří částí. První podává na základě publikovaných programových dokumentů ideový vývoj polského disentu či opozice a jejich nejznámějších mluvčích, tedy Adama Michnika, Jacka Kuroně, Jana Józefa Lipského či Karola Modzelewského; škoda že tu není zachyceno i nepominutelné nacionálně konzervativní a katolické seskupení, i když se v něm vyhraněná programová tvorba hledá asi tíž.

Druhá a třetí část pak reprodukuje a interpretuje náhledy intimních deníků dvou významných komunistických činitelů, Mieczysława Rakowského a Józefa Tejchmy. První z nich byl dlouholetým šéfredaktorem vlivného stranického týdeníku *Polityka*, v letech 1980 a 1981 neúspěšným vládním vyjednávačem se Solidaritou, později premiérem za zlomových let 1988 a 1989, nakonec jako poslední první tajemník Polské sjednocené dělnické strany i aranžérem jejího přerodu v sociální demokracii. Druhý byl pak Gomulčovým a Gierkovým důvěrníkem, později ministrem kultury a školství a nakonec působil v diplomatické službě. S výjimkou prvního deníku Tejchmova, který vyšel už v roce 1991, vydali oba své soukromé a skrývané deníky (Rakowski je začal psát už v roce 1958 a Tejchma v roce 1970) až během let 1999 až 2006;² v souladu se soudy polských badatelů ani autor nezpochybňuje jejich autenticitu.

Tento obsáhlý soubor je především pramenem mimořádné výpovědní ceny pro náhled do vnitřního myšlenkového světa a prostředí obou stranických „liberálů“ či reformních komunistů a do jejich dilemat, oněch průplavů mezi Scyllou pochyb,

2 RAKOWSKI, Mieczysław: *Dzienniki polityczne*, sv. 1–10: 1958–1989. Warszawa, Iskry 1999–2006; TEJCHMA, Józef: *Kulisy Dymisji: Z dzienników ministra kultury 1974–1977*. Kraków, Oficyna Cracovia 1991; TÝŽ: *W kręgu nadziei i rozczarowań: Notatki dzienne z lat 1978–1982*. Warszawa, Projekt 2002; TÝŽ: *Odszedł Gomułka, przyszedł Gierek: Notatki z lat 1971–1973*. Toruń, Adam Marszałek 2006.

kritiky a nesouhlasu a Charybdou jejich režimní příslušnosti a funkcí. Oba ve straně zůstali až do hořkého konce, ale svou kariéru utvářeli odlišně – Tejchma se postupně z nejvyšších postů stahoval do ústraní, kdežto Rakowski vystoupal až na politický vrchol; otázkou je, zda jím byla jeho role poslední hlavy komunistické strany nebo prvního kormidelníka plavby do vod sociální demokracie.

Ale to je vlastně jen pozadí recenzované knihy. Všechny tři studie autor cíleně soustředil k svému vlastnímu tématu, které bylo i velkým tématem ústředních aktérů jeho knížky: totiž k oné dramatické křižovatce, jíž procházeli všichni a jež měla podobu právě československé zkušenosti, přesněji tísnivé otázky „přijedou – nepřijedou“; bylo to totéž napětí, které prakticky prožili jejich českoslovenští předchůdci a blízcenci z šedesátých let, z nějž však jejich většinu „osvobodila“ katarze sovětské okupace a následující masové sociální deportace za „normalizace“.

S ohledem na to, že se ho pedanticky nedrží, je oprávněně i autorovo časové vymezení – s počátkem situovaným na práh sedmdesátých let a ke vzniku Výboru na obranu dělníků (KOR) i konečným mezníkem ve vystoupení Solidarity a jejím potlačení v prosinci 1981, kdy onu tíživou otázku „vyřešila“ domácí vojenská intervence a „pražské jaro jako živé téma v Polsku prakticky zmizelo z oběhu“ (s. 10) – třebaže v polské opozici česká realita, disent a samizdat v oběhu zůstaly.

Jedním ze zisků Zahradníčkovy knížky je nutně se vnucující srovnání s českou, respektive československou realitou. Pokud jde o komunistickou oficialitu, a nejen tu „normalizační“, vychází tu mravně i intelektuálně velmi tristně: s výjimkou těch, kteří se se stranou rozešli, sotva by se v ní dala nalézt analogie s polskou zkušeností, a to dokonce i v pozdějších, povětšinou uboze chudobných orálních výpovědích, které se nadto dobové autenticitě Rakowského i Tejchmy nemohou vyrovnat; ostatně stačí srovnat z řad československých stranických veličin patrně nejkritičtější paměti Štrougalovy s memoáry Wojciecha Jaruzelského, o dramatické zpovědi Kádárově při jeho odchodu z funkce ani nemluvě. Za zamyšlení však též stojí, že srovnání s Michnikiem *et comp.* ukazuje i problémy a slabiny myšlení našeho disentu, potažmo celého československého či českého nekonformního diskurzu vůbec.

Postoj Sovětů – zasáhnou násilně jako v Československu, či nikoli? – tedy problém, kolem něhož se točí autorův výběr, sehrál v Polsku ohromnou roli na počátku sedmdesátých let a pak znovu v dramatických letech 1980 a 1981. Ta tísnivá a vpravdě existenční otázka zemí sovětského bloku ve chvílích, kdy se pokoušely o reformy, byla velkým tématem celé polské společnosti – jakkoli v disentu se probírala otevřeně, zatímco ve straně (a možná i v církvi) jen opatrně v úzkých kruzích a mezi jednotlivci, každopádně měla ohromný vliv na celý vývoj; obsáhlé záznamy reflexí a úvah Mieczysława Rakowského a Józefa Tejchmy, jejichž výčet je nad možností recenze, jsou v této věci pramenem mimořádné závažnosti.

Jádrem autorovy interpretace je, že československá šedesátá léta a rok 1968 sám o sobě ani tak předmětem polského zájmu nebyly, ale sloužily vlastně jako mementum či model jedné z možných alternativ vývoje. Šlo tu vlastně o klíčovou otázku, kam až mohou reformy zajít a zda vůbec jsou možné, aby nevzaly tristní konec na způsob československé „normalizace“ – pro disent to znamenalo hledání krajní hranice reformem, pro stranické „betony“ argument proti reformám vůbec

a pro reformní komunisty Rakowského a Tejchmova ražení vlastně neřešitelný kruh. Vylíčení tohoto dilematu je největším přínosem útlé Zahradníčkovy knížky, jedné z nejzajímavějších z poslední doby, která rozhodně stojí za pozornost.

Doporučením pro ni je i to, co mnohým pracím ze soudobých dějin chybí, totiž autorovo podání. Zkušený publicista má ovšem štěstí, že nepracuje s byrokratickými dokumenty a může tak uniknout svodu do jejich toporného jazyka, ale že si vybral inteligentní texty, které také inteligentně interpretuje; jeho střízlivý styl a čistý jazyk, prostý také novinářských klišé, si zaslouží zvláštní ocenění.

Z nemnoha jednotlivých výtek snad za zmínku stojí jen pasáž na straně 72 připomínající Gomulkův výrok o suverenitě, která může jít k čertu, kde je nesnadno zjistit, kdy tu vlastně počíná promlouvat autor.

Ale i tak a ještě jednou: Zahradníček dělá radost, že se i dobře čte.

Recenze

Otevření „diskurzu o marxismu“?

František Svátek

JIROUŠEK, Bohumil a kol.: *Proměny diskursu české marxistické historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. (Historia culturae, sv. 15; Studia, sv. 10.) České Budějovice, Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity 2008, 460 stran.

Úvodní text vydavatelů charakterizuje knihu jako „kolektivní monografii“, která vznikla z referátů přednesených na vědecké konferenci, jež se uskutečnila na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích ve dnech 1. až 3. října 2008. Publikace byla vydána překvapivě rychle ještě téhož roku. Po třech letech lze usuzovat, že se sborníku ani konferenci nepodařilo sice otevřít širší diskusi, jejímž předmětem by byla „česká marxistická historiografie“ a proměny jejího diskursu – na to asi stále ještě nedozrálo klima a intelektuální (ne)kritičnost značné části zdejších historiků k nedávné minulosti vlastní i svého oboru. Na druhé straně je zřejmé, že se zhruba od konce devadesátých let, a zejména v posledních letech „něco děje“, že přibývá publikací, které jsou pro takový diskurz předpokladem. V pouhé recenzi na jednu publikaci, byť významnou, není možné tyto dílčí výsledky a povahu vznikajícího diskursu podrobněji charakterizovat.¹ V kontextu prací (vesměs sborníkového typu), které byly věnovány české historiografii v edičních řadách „Historia culturae“

---

1 Zde budiž uvedena alespoň nejnovější monografie Vítězslava Sommera *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011.

a „Studia“ a na nichž se podíleli vesměs historici z Jihočeské univerzity (v mnoha případech také s autorskou nebo editorskou účastí Bohumila Jirouška), se tato publikace jeví jako logické pokračování systematického průzkumu dějin novodobé až současné české historiografie.

Do sborníku přispělo celkem sedmadvacet autorů (viz jejich seznam na straně 453). Místem jednání konference i vydání sborníku je dána silná převaha autorů z Jihočeské univerzity (jedenáct z Českých Budějovic a jeden z Tábora). Výrazně jsou zastoupeni autoři z pražských pracovišť (celkem devět), po jednom přispěli historikové z Brna a Hradce Králové. Čtyřmi zástupci je přítomna zahraniční historiografie: Německo reprezentuje Christiane Brennerová z Mnichova a vlastně také polský historik Maciej Górny, působící v Berlíně, Itálii profesor Marco Paolino z Viterba a Slovensko Adam Hudek z Bratislavy.

Koncepce českobudějovické konference (a následně i sborníku) byla zřejmě omezena na problémový okruh „historická věda a marxismus“ a nezahrnovala dějiny marxismu jako ideologie či „světového názoru“. Nicméně dvě úvodní kapitoly, které tvoří první část knihy, k takovému širšímu pojetí studia dějin marxistické historiografie v kontextu vývoje marxismu jako ideologie a „světového názoru“ vybízejí. V úvodní studii „Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie: Diskurs a možnosti výzkumu jeho proměn“ editor svazku Bohumil Jiroušek podává velmi precizní a informačně bohatý přehled o soudobých trendech světové historiografie a v jeho rámci specifik historiografie marxistické. Následující stať „Koncept totalitarismu – studená válka v teorii“ z pera německé historičky Christiane Brennerové z mnichovského Collegia Carolina je možné začlenit nejspíše do série debat o totalitarismu, k níž v českém prostředí před dvěma lety vydatně přispělo diskusní fórum publikované paralelně v *Soudobých dějinách* a v mnichovském časopise *Bohemia*.²

Rozdělení příspěvků do následujících čtyř oddílů, které tvoří jádro publikace, je poněkud arbitrární; mají totiž více společného, různě se kříží a doplňují. V druhé části dva zahraniční historikové srovnávají vývoj dějepisectví v „lidovědemokratických“ státech středovýchodní Evropy – pro Polsko, Německou demokratickou republiku a Československo tak činí Maciej Górny, zatímco Marco Paolino porovnává východoněmeckou historiografii s marxistickým proudem v Itálii. Oba chápou a vykládají diskurz širše než jen pro obor historiografie, prostor vyměřený v rámci diskusní-

2 Viz *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009) a *Bohemia*, roč. 49, č. 2 (2009). Uvedené číslo *Soudobých dějin* neslo název „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“. Diskusní fórum vzešlo z podnětu stať Miloše Havelky „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?“ (in: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624; v původní podobě byla stať otištěna ve sborníku k počtě profesora Jana Sokola: KRUŽÍK, Josef (ed.): *Vita activa, Vita contemplativa: Janu Sokolovi k sedmdesátým narozeninám*. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2006, s. 347–361). K tomu je třeba dodat, že pro vývoj Havelkovy reflexe nebyl původně tolik důležitý koncept totalitarismu jako spíše dlouhodobý průzkum „historické sociologie vědění“ na příkladě české společnosti a české humanistiky (srv. k tomu soubor Havelkových studií *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010).

ho konferenčního příspěvku jim však nedovolil více než problémy jen načrtnout. Dvě další studie sice také mapují mezinárodní kontext, ale spíše v podobě dílčích tematických sond: Vojtěch Kyncl sledoval, jaký obraz obou německých států se naskýtal v *Československém časopise historickém* v padesátých letech minulého století, a Dagmar Blümllová přiblížila tehdejší sovětskou diskusi o pojmu národa. Obě studie obsahují podněty ke srovnání debat v české marxistické historiografii v jejím relativně liberálním období šedesátých let, zvláště o pojmu národa (recenze a diskuse kolem dvousvazkové sociologie národa a nacionalismu od západoněmeckého historika Eugena Lemberga) a o česko-německém poměru, včetně tehdy již vznikajících sporů o odsun (vysídlení, vyhnání) Němců z Československa.

Nejoriginálnější podněty k analýze diskurzu marxistické historiografie – a časově i ideologie – přinášejí však další části. Třetí oddíl zahrnuje devět příspěvků, vesměs mikrobiografií osobností, které lze považovat za reprezentanty českého marxismu v historiografii. Tento biografický přístup k tematizaci celého „zadání“ konference také převládá v celkem devíti příspěvcích čtvrté části a třech statích páté části (jejich oddělení od třetí části nemá téměř smysl z hlediska obsahu příspěvků a bylo snad při editaci sborníku zvoleno s ohledem na pořadí jednotlivých zasedání konference). Celkem tedy tyto související tři bloky zahrnují jednadvacet textů, převážně analytického charakteru, což je počet příliš velký, než aby se daly v recenzi jednotlivě probírat a hodnotit.

Všeobecně řečeno, originalitu shledávám v několika aspektech analýz: zaprvé se zde setkáváme s příspěvky přesahujícími od „čisté“ historiografie k sousedním humanitním oborům – filozofii, literární vědě a historii literatury, vojenským dějinám, estetice a etnografii, dějinám školství a vzdělanosti, didaktice (učebnice dějepisu), regionálním dějinám, dějinám estetiky a dějinám divadla (české avantgardy), a dokonce i k dějinám architektury a památkové péče (studie o rekonstrukci Betlémské kaple.) Tím soubor studií nabývá nejen na objemu, ale překonává určité limity „cechovního“ pojetí dějin historiografie.

Zadruhé se zde v některých příspěvcích kombinuje „osobnostní“ a biografický pohled s rozborem institucionalizace „marx-leninské“ historiografie v podobě zakládání ústavů a vysokých škol, které měly za úkol formovat mladé „kádry“ marxistických intelektuálů. Tento přístup se uplatnil například v detailní sondě do historie vzniku nové Československé akademie věd „František Roubík versus František Graus“ od Pavla Holáta nebo v příspěvcích Markéty Deváté o Vysoké škole politických a hospodářských věd a Vítězslava Sommera o třech fázích komunistického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech; oba autoři jej pak dále využili v publikaci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*.³

Zatřetí se v některých statích objevují první úvahy jednak o vlivu „času trvání“ a eroze původních dogmatických východisek marxistické historiografie z padesátých let (přebíraných ze sovětského vzoru) na pozdější pojetí v liberálnějších

3 DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter – KOSTLÁN, Antonín: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2010.

letech šedesátých, jednak o shodách a rozdílech „původního“ a „revitalizovaného“ dogmatismu v padesátých letech a v období takzvané normalizace (zvláště to platí pro stať Romana Šperňáka o roce 1968 v životě Václava Krále). Jiné staťe mívají ale naspět do historie meziválečného marxismu v Československu a k osobnostem, jejichž marxismus v sobě kombinoval a spojoval vlivy Karla Marxe (čteného přímo, bez zprostředkování sovětského a stalinského pojetí) a představitelů jiných myšlenkových proudů, například Sigmunda Freuda. Takovou osobností byl zejména Robert Kalivoda, jemuž věnoval stať Jan Mervart, a překvapivě také „Mladý Jan Pachta“, jak zní titul rozsáhlé studie Hany Kábové. V tomto případě jde o stať vysloveně objevnou, neboť bohatě cituje z Pachtovy pozůstalosti, z jeho autobiografických textů, ale i z korespondence a pozůstalosti přítele z mládí a bratrance Vladimíra Jana Průši, nadaného literáta a literárního kritika, spolupracovníka listů avantgardy, který však předčasně zemřel. Velkou předností této studie však je zvláště čtenářský požitek ze stylisticky vybroušeného a pramennými citacemi oživeného jazyka autorky. To ostatně víceméně platí o většině staťí sborníku.

Konečně (začtvrté) za originální průlom v přístupu k marxismu vůbec a k marxistické historiografii zvláště považují fakt, že autoři vcelku nepíší *a priori* „černobíle“, nenálepkují tuto tradici negativně předem, vyhýbají se v tomto směru stereotypům a předsudkům. Mimo jiné totiž vnímají a respektují heterogenitu určitých „historických“ a „místních“ verzí marxismu, jež sice nikoli explicitně, ale vcelku zřetelně prosvítají a skládají se z postřehů vyslovených v různých staťích sborníku. Takovýto celkový obraz ne jediného, ale mnoha „marxismů“ ostatně vystupuje i z obou úvodních studií sborníku, třebaže tam není podána jeho (jejich) explicitní definice a pojmová analýza.

Vydeme-li od pojmu „diskurz“ v titulu knihy, pak nejbližší tomuto nároku jsou texty, které vymezují z různých úhlů pojmy „marxismus“ a „marxistická historiografie“. Mám na mysli především stať „Třídní boj v marxistické historiografii“ Jakuba Rákosníka, pozoruhodné postřehy k pojmosloví marxistické historiografie se však vyskytují i v řadě dalších příspěvků (ač to jejich titul na první pohled neprozrazuje), třeba i ve vztahu k méně zřetelným souvislostem se studiem starších českých dějin (například studie Zdeňka Vybírala „Dějiny stavovství v pohledu poválečného českého marxismu a následný ‘velký obrat’“).

Na závěr bych chtěl vyjádřit jedinou výtku k jinak vynikající práci editorů: Nepřihlédli totiž k velkým existujícím syntézám dějin marxismu (George Lichtheim, Leszek Kołakowski, Iring Fetscher a další) a k jejich recepci u nás,⁴ ač se obě úvodní staťe sborníku o nich zmiňují. Zcela opomenut zůstal filozof Lubomír Sochor, v českém prostředí významný badatel, který od šedesátých let až do své smrti v překladech, článcích a knižních úvodech (mimo jiné k prvním českým publikacím prací Antonia Gramsciho) načrtával vlastní projekt české verze „dějin marxismu“. Svůj život předčasně ukončil dobrovolnou smrtí v západoněmeckém exilu a jeho literární pozůstalost je uložena v bruselském Literárním archivu a muzeu Královské knihov-

4 K tomu viz KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

ny Alberta I. Belgického, soustředujícím pozůstalosti četných osobností československého exilu (což u nás není příliš známo). Také „gramsciovským“ podnětům, v Československu šedesátých let velmi početným (v souladu s jejich podobným vlivem na myšlení západní „nové levice“ (*New Left*) a západoevropského marxismu v tomto desetiletí i později), by bylo třeba věnovat samostatné studie. Upozorňuji alespoň na Gramscim inspirovanou italskou marxisticky orientovanou historiografii (například Aldo Spriano, a zvláště Ernesto Ragionieri, jejichž práce byly u nás citovány, recenzovány a čteny). Mohla být využita také velká čtyřsvazková syntéza dějin marxismu *Storia del marxismo*, vydaná nakladatelstvím Einaudi v Turíně na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Je ovšem nutné vzít v úvahu, že vzhledem k blokádě informací za „normalizace“ nemohla být již recenzována a není prakticky u nás dostupná, třebaže do ní jednotlivými kapitolami přispěli i čeští autoři (Miloš Hájek a Michal Reiman).

Uznávám ale, že podobné připomínky typu „co ještě v knize mohlo být“, jsou pošetilé a mají v této recenzi jen podružný, snad informačně zajímavý smysl. Závěr recenze proto zní: kniha je průkopnická a důležitá, čtěte ji a hledejte svou vlastní inspiraci.

Recenze

Spolehlivá syntéza předválečných slovenských dějin

Marek Šmíd

LETZ, Róbert: *Slovenské dejiny*, sv. 4: 1914–1938. Bratislava, Literárne informačné centrum 2011, 342 stran.

Čtvrtý díl edičního projektu *Slovenské dejiny* bratislavského Literárního informačního centra,¹ který zahrnuje čtvrtstoletí od vypuknutí první světové války do zániku první Československé republiky, je dalším historickým počinem, jenž se snaží v komplexním pojetí přiblížit současnému čtenáři slovenské dějiny první poloviny 20. století, „plné náhlych, nečakaných zvrátov“. Jejich dramatický půdorys byl vyznačen již tím, že spadaly do „storočia násilia, storočia totalít, súčasne však aj storočia nádejí, pokusov o pozitívne zmeny, storočia nevídaného technického pokroku“, jak píše v úvodu autor Róbert Letz (s. 7). Pro slovenský národ to bylo období, kdy se vyvázal z habsburského soustátí, našel novou identitu ve společné republice s Čechy a nakonec zamířil k prvnímu osamostatnění. Letzova kniha se

---

1 V roce 2011 vyšel též 1. svazek *Slovenských dejin* z pera Matúše Kučery, věnovaný období *Od príchodu Slovanov do roku 1526*, jak praví podtitul. Další svazky ještě čekají na vydání: 2. svazek, opět ve zpracování Matúše Kučery, obsáhne více než tři století do roku 1848; Miriam Virginská s Pavolem Matulou ve 3. svazku vylicí následující období do první světové války. Pátý svazek, věnovaný dějinám po roce 1938, má být opět dílem Róberta Letze.

tak přiřazuje k dosud nepočteným syntézám slovenských dějin, jež svým záběrem přesahují do 20. století.²

Historika Róberta Letze (1967) není třeba slovenskému čtenáři podrobněji představovat, český však základní informace o něm jistě ocení. Profesor Letz, vědecko-pedagogický pracovník a vedoucí katedry historie Pedagogické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, patří ke střední generaci slovenských historiků. Jeho specializací jsou politické, kulturní a církevní dějiny Slovenska ve 20. století, k nimž publikoval řadu knih a studií.³ Róbert Letz je rovněž autorem několika učebnic dějepisu pro základní školy a gymnázia. K syntéze daného období slovenských dějin proto přistupuje z pozice zkušeného historika, jehož odbornou zdatnost umocňuje čtivý styl, mimořádné porozumění problematice a schopnost citlivého vykreslení složitých dějů. Opírá se o nejnovější slovenské, české, německé a anglické prameny a literaturu, přičemž neopomíná žádné podstatné práce českých autorů k tématu první republiky (Zdeněk Kárník, Antonín Klimek, Jiří Kovtun, Robert Kvaček, Věra Olivová a další). Jeho metoda je převážně analyticko-syntetická a deskriptivní. Ocenit lze rovněž autorovu snahu aktualizovat minulé dění a poukazovat na jeho přesah do současnosti (například v souvislosti se hřbitovem slovenských padlých za první světové války). Jazyková úroveň předkládané práce je výborná, přepis českých citací je s výjimkou jediného odkazu bezchybný.

Nabízí se však otázka, proč autor zvolil nestandardní časové vymezení slovenských dějin lety 1914 až 1938, respektive proč byl takovýto periodizační rozvrh přijat v rámci celého edičního projektu? Nebylo by vhodnější jako samostatný celek pojmut dvacetiletí první Československé republiky, kdy se Slovensko měnilo ze zaostalého zemědělského státu na vyspělejší, emancipovaly se jeho politické elity a Slováci získali možnost širokého národnostního, kulturního a intelektuálního rozvoje? Stejně tak by se mi jevilo logičtější zahrnovat prvorepublikové dvacetiletí oběma světovými válkami, z jejichž bojů se československý stát (znovu)zrodil, tak jak to učinil například Ján Gronský v prvním svazku komentované edice k československým ústavním dějinám.⁴

Téměř třísetpadesátistránková monografie je rozdělena do dvou nestejných částí, v nichž autor vypráví příběh Slováků v první světové válce (s. 9–81) a mezi válkami v první republice (s. 83–312). Ty se dále dělí do šestnácti kapitol, z nichž plná polovina se věnuje politickým poměrům meziválečného Československa, dvě kapitoly jeho poměrům kulturním a církevním a jedna poměrům hospodářským.

2 KOVÁČ, Dušan: *Dějiny Slovenska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998; ĎURICA, Milan S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava, Slovenské pedagogické vydavateľstvo 1995; *Dějiny Slovenska v datech*. Praha, Libri 2008.

3 LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava, Ústredie slovenskej katolíckej inteligencie 1994; LETZ, Róbert – PEŠEK, Jan: *Štruktúry moci na Slovensku: 1948–1989*. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2004; LETZ, Róbert (ed.): *Dokumenty k procesu s katolíckymi biskupmi Jánom Vojtaššákom, Michalom Buzalkom a Pavlom Gojdičom*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2007.

4 GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, sv. 1: 1914–1945. Praha, Karolinum 2005.

Kniha obsahuje výběrový soupis pramenů a literatury, podrobný jmenný a místní rejstřík, postrádá však cizojazyčné resumé. Přehlednost textu a orientaci v něm zvyšují marginálie uváděné vedle hlavního toku textu, jež zná český čtenář například z *Dějin zemí Koruny české v datech* Františka Čapky. Takové řešení sice na druhé straně působí poněkud učebnicově a knihu na první pohled připodobňuje příručce slovenských dějin, autor jím však vychází vstřícně čtenářům knihy, zejména vysokoškolským studentům historie. Rušivé je psaní historických dat číslovkami (například „28. 10.“ místo běžně užívaného způsobu „28. října“). Čtenář by nejspíš též přivítal základní biografické informace u významnějších osobností zmiňovaných v textu, jež nenalezne ani ve jmenném rejstříku na konci knihy.

Letzovou snahou není glorifikovat slovenské dějiny první poloviny 20. století, ale podat jejich přehledný, srozumitelný a čtivý výklad, který má sloužit jako historická učebnice. Není proto nekritický ani k přehmatům a chybám slovenských představitelů ve dvacátých a třicátých letech, ať už se jich dopouštěl Milan Hodža, Andrej Hlinka nebo Vavro Šrobár, třebaže své výhrady vůči nim formuluje snad až příliš umírněně. Českého čtenáře jistě zaujmou mnohé detaily, jež nejsou v našem prostředí příliš známy, jako například aktivity Slováků za první světové války, realie z politického života Ferdinanda Jurigy či Vojtecha Tuky, okolnosti vyhlášení Východoslovenské republiky v prosinci 1918 či stejně krátká existence Slovenské republiky rad v červnu 1919, jednání o zapojení Hlinkovy slovenské lidové strany do vládní koalice v roce 1927, informace o Pribinových oslavách v Nitře roku 1933 nebo o postojích slovenských politiků v krizovém roce 1938 a podobně.

K tématu slovenské autonomie, jež u většiny slovenských historiků tvoří přirozenou „červenou nit“ celého příběhu slovenských dějin, nepřistupuje Letz předpojatě. S velkým porozuměním vnímá například příchod Čechů na Slovensko po roce 1918, který líčí v celé jeho plastičnosti – uznává jeho značný přínos pro slovenskou společnost ve dvacátých letech, nepřechází ale ani jeho stinné stránky. Jasně si uvědomuje, že i „dosiahnutie vlastnej štátnosti so všetkými atribútmi v roku 1939 je súčasne ponížením do stavu kolaborácie s nacistickým Nemeckom“ (s. 8). Některá fakta českému uchu příliš nelahodí, budme ale vděční, když nás autor například upozorní, že „v roku 1938 pracovali v prezidentskej kancelárii iba traja Slováci“ (s. 272) nebo že „počas 1. ČSR mali Slováci z celkového počtu 139 generálov iba jedného generála – Rudolfa Viesta, ktorý dosiahol hodnosť brigádneho generála až v roku 1933“ (s. 273).

Více rozpaků mohou vzbudit přílišné spekulace o smrti Milana Rastislava Štefánika nebo výčitky české straně, že nepochopila slovenské autonomistické hnutí a neřešila slovenskou otázku („československý jazyk tak jako československý národ neexistoval“ – s. 267), podobně jako kritika ideje československého státu a čechoslovakismu. Autorovi však samozřejmě nelze upřít právo na vlastní úhel pohledu.

Zbytečné křivdy se Róbert Letz dopouští snad jen vůči T. G. Masarykovi, kterého považuje především za tvůrce československého státu. Z tvrzení, že Masaryk považoval Čechy a Slováky za jeden etnický celek (s. 271), totiž automaticky nevyplývá, že neuznával existenci slovenského národa. V jeho pojetí splývaly oba národy v jeden politický celek, v národ československý, který však nerušil jejich odlišnou kulturní

identitu; výrokem „Slováci jsou Češi“ zároveň Masaryk plně uznával i jeho obrácenou platnost, tedy že „Češi jsou Slováci“, respektive přirozenou blízkost obou „větvi československého národa“, které jsou na stejné úrovni, a nikoli ve vztahu podřízenosti a nadřízenosti, jak se mu někteří autoři snaží podsunout.

Větší pozornost by si jistě zasloužily náboženské poměry meziválečného Slovenska, jimž věnuje Letz pouhých devět stránek textu. Sám přitom konstatuje, že „příslušnost k náboženství a konfesi, ktorá sprevádzala človeka od narodenia až po smrť, bola často dôležitejším identifikačným znakom ako národnostná identifikácia“ (s. 273). Tato výhrada zvláště platí pro církevní poměry na Slovensku po vzniku republiky, kdy byli na uprázdněné stolce papežem Benediktem XV. jmenováni první tři slovenští biskupové: Karol Kmetko v Nitře, Marián Blaha v Bánské Bystrici a Ján Vojtaššák na Spiši. Český čtenář, jenž není příliš obeznámen s osobnostmi slovenského náboženského života (například Františkem Jehličkou, Pavlem Jantauschem, Karolem Antonem Medveckým a jinými), s duchovním životem ve slovenských diecézích, s tamním církevním školstvím nebo s organizací Katolické akce na Slovensku, si v tomto směru vědomosti příliš nerozšíří. Nedočká se ani podrobnějšího vykreslení pozadí některých významných politicko-náboženských událostí, jako bylo vydání pastýřského listu slovenských biskupů v listopadu 1924, Pribinovy oslavy v roce 1933 a volba československého prezidenta v roce 1935. Mějme však na paměti, že Róbert Letz psal svou knihu pro slovenské publikum, jemuž jsou mnohé reálie zřejmější.

Několik drobných nepřesností, jimž se publikace tohoto rozsahu neubrání, se týká místa atentátu na ministra Aloise Rašína v roce 1923, datace vstupu Edvarda Beneše do (národně)socialistické strany nebo okolností částečné mobilizace v květnu 1938. Celkově však platí, že Róbert Letz je poctivým faktografem, který s množstvím informací nakládá tím nejsvědomitějším způsobem.

Kniha je primárně určena vysokoškolským studentům historie a dalších humanitních oborů, ocení ji však i širší odborná veřejnost a zájemci o (česko)slovenskou minulost. Ve své ambici sepsat vysokoškolský manuál však mohl autor rozšířit počet ukázek z pramenů a zároveň je doplnit údaji, odkud zmíněné dokumenty čerpal, nebo text vybavit standardním poznámkovým aparátem, jenž by vycházel vstříc nárokům profesionálních historiků. Aby se čtenář občas neutápěl v moři informací, prospělo by knize také zařazení dílčích shrnujících pasáží a celkových závěrů.

Róbert Letz představuje slovenské dějiny jako příběh psaný slovenskou optikou, který však jevy, události či osobnosti nevytrhuje z rámce celostátních (československých, rakousko-uherských), popřípadě i evropských souvislostí. Jeho kniha patří k tomu nejlepšímu a nekomplexnějšímu, co za posledních dvacet let z pera slovenských historiků k národním dějinám v první polovině 20. století vzešlo. Již nyní se můžeme těšit na pátý díl *Slovenských dejin* z pera téhož autora.

Recenze

Mnohostranný pohľad na zánik Česko-Slovenska

Marek Syrný

BYSTRICKÝ, Valerián – MICHELA, Miroslav – SCHVARC, Michal a kolektív: *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava, Veda 2010, 576 strán.

V dvadsiatom storočí si Česi a Slováci užili takmer desiatku rôznych politických režimov, respektíve veľkých štátoprávných zmien – od zániku Rakúsko-Uhorska a vzniku demokratického Československa, cez viaceré modifikácie ľudáckej či komunistickej totality, až po zrod súčasnej Českej republiky a Slovenskej republiky. Osobitnú pozornosť našich historikov 20. storočia však pútało (a na Slovensku nepochybne ešte stále púta) najmä obdobie od jesene 1938 do jari 1945, kedy po krátkej epizóde takzvanej druhej ČSR sa cesty obidvoch národov rozišli vytvorením Slovenského štátu a nemeckého Protektorátu Čechy a Morava. A práve tento moment v polovici marca 1939 sa stal nielen dôležitým historickým medzníkom, ale tiež interpretačnou križovatkou historiografie. Do roku 1989 pertraktovaná téza o nacistickom rozbití Česko-Slovenska dostala zrazu v postkomunistickom období v dôsledku vzrastu (najmä) slovenského nacionalizmu silnú konkurenciu v podobe tézy o viac-menej prirodzenom rozpade spoločného štátu. Ani jedna koncepcia si však nemohla robiť nárok na absolutórium, lebo nebolo možné úplne ignorovať ani

realitu nemeckých zásahov do zániku Česko-Slovenska, ani skutočnosť, že myšlienka štátnej samostatnosti mala na Slovensku značnú podporu.

Po viac ako sedemdesiatich rokoch od zániku druhorepublikového Česko-Slovenska sa tridsať štyri historikov zo Slovenska, Česka, Poľska, Nemecka a Rakúska v koordinácii pracovníkov Historického ústavu Slovenskej akadémie vied Valeriána Bystrického, Miroslava Michela a Michala Schvarca podujalo zostaviť kolektívnu monografiu, ktorá by pomohla presnejšie zodpovedať základnú otázku česko-slovenskej jari 1939 – išlo o vonkajšie rozbitie, či o vnútorný rozpad? Už pri letmom prezretí obsahu knihy je čitateľovi zrejmé, že ide o dosiaľ najkomplexnejší pokus spracovať problematiku zániku Česko-Slovenska. Publikácia ponúka množstvo veľmi podrobných štúdií zaoberajúcich sa všetkými podstatnejšími aspektmi tohto historického fenoménu – od zahraničnej politiky druhej ČSR, cez vplyv zahranično-politického vývoja na situáciu v krajine, analýzy vtedajšieho vzťahu Nemecka, Poľska a Maďarska k republike, opis zahraničnej a vnútornej percepcie krízovej situácie, až po načrtnutie formovania Slovenského štátu. Vzhľadom k veľkému počtu a rozsahu štúdií, z ktorých niektoré boli v takej či onakej forme už publikované,¹ venuje sa táto recenzia bližšie iba tým, ktoré prinášajú jednoznačne nové informácie či výraznejšie postrehy oproti doterajším poznatkom a tvrdeniam.

Medzi najprínosnejšie patria nepochybne kapitoly venované zahraničnej politike, respektíve zahraničnej percepcii Česko-Slovenska. Tu možno spomenúť štúdiu historičky Emílie Hrabovec „Česko-Slovensko a Svätá stolica 1938–39“. Jej veľkým kladom je podrobné zmapovanie reakcií Vatikánu na česko-slovenskú politiku, respektíve česko-slovenskú otázku v krízových rokoch, založené najmä na veľkom množstve archívneho materiálu talianskej proveniencie. Naproti tomu však štúdia zaostáva koncepcne (napríklad zastúpenie československých prameňov je minimálne), nevraviac o tom, že forsírjuje viac-menej iba vatikánske hľadisko, zdôvodňujúce odmeraný postoj Svätej stolice. Takýto jednostranný prístup by bol akceptovateľný iba vtedy, keby tomu zodpovedal aj názov štúdie (napríklad „Vzťah Svätej stolice k Česko-Slovensku“ či „Percepcia Česko-Slovenska Svätou stolicou“...).

Jasnejšiu odpoveď na otázku rozbitia či rozpadu Československa dávajú hlavne štúdie Valeriána Bystrického (Zahranično-politické aktivity HSLS), nemeckej historičky Angely Hermannovej (Inštrumentalizácia myšlienky slovenskej autonómie nacionálno-socialistickým režimom) a rakúskeho historika Davida Schriffla (Úloha Viedne v procese vzniku Slovenského štátu 1938–1939). Najmä na základe posledných výskumov v nemeckých archívoch, respektíve vďaka nedávno publikovaným dokumentom nemeckej proveniencie sa títo autori prikláňajú skôr na stranu koncepcie účelového rozbitia Česko-Slovenska nacistickým Nemeckom. Aj keď posledným dvom menovaným zahraničným štúdiám trochu chýba znalosť

---

1 Platí to napr. pre štúdie pojednávajúce o zahraničnej politike druhej ČSR Jindřicha Dejmečka, o československej zahraničnej službe Jana Němečka, o situácii na Balkáne Miroslava Tejchmana, o poľských aktivitách na Podkarpatskej Rusi Dariusza Dąbrowského, o vzťahu nemeckej menšiny k druhej ČSR Jana Gebharta, či o tzv. Homolovom puči Zlatici Zudovej-Leškovej.

najnovších slovenských či českých prác o všeobecnejšom vývoji v Česko-Slovensku, ich podrobná analýza nemeckého vzťahu k myšlienke slovenskej samostatnosti a realizácie rozbitia Československa je azda tým najprínosnejším v celej publikácii. To isté možno povedať aj o štúdiu nemeckého historika Norberta Spannenbergera „Úloha národnostnej politiky počas česko-slovenskej krízy“, pričom treba vyzdvihnúť, že neposkytuje iba klasickú faktografiu o nacistickom či maďarskom využívaní „menšinovej otázky“ v Európe, ale miestami prechádza do veľmi solídnej eseje. Maďarskej politike destabilizácie Česko-Slovenska, respektíve anektovania Slovenska v rokoch 1938 a 1939 sa venuje aj František Cséfalvay (Maďarské ozbrojené a diverzné akcie proti východnej časti Československa) a najmä maďarský historik István Janek (Maďarské diplomatické úsilie o získanie Slovenska v rokoch 1938–1939). Už klasicky kvalitnú, archívmi nadpriemerne podloženú sondu do rozporuplnej situácie spišských Nemcov, pohrávajúcich sa s myšlienkou pričlenenia k Maďarsku, priniesol Michal Schvarc (Nádeje a sklamanie: Spišskí Nemci medzi autonómiou a 14. marcom).

Ďalšia časť publikácie sa venuje zahraničným a domácim reakciám na vyhlásenie samostatného Slovenského štátu v marci 1939. Začína zaujímavým prehľadom Jany Tulkisovej (Zánik ČSR – vznik Slovenského štátu v tlači nacistického Nemecka), po ktorom nasledujú veľmi kvalitné analýzy aj zhodnotenia britskej, respektíve poľskej politiky od Víta Smetanu (Březnové idy v Británii: Od nejasných informácií k politickému obratu) a Mateusza Gniazdowskeho (Postoj Poľska k rozpadu Česko-Slovenska a vzniku Slovenského štátu), založené na podrobnej znalosti zahraničných archívnych prameňov a literatúry. Z domácich reakcií na 14. marec 1939 stojí za pozornosť pokus Róberta Letza o vykreslenie postoja katolíckej cirkvi (Katolícka cirkev a vznik Slovenského štátu). Podrobnej analýze marcových udalostí na príklade menšieho regiónu od Martina Hetényiho (Búrľivé udalosti v marci 1939 a nitriansky región) možno trochu vyčítať zbytočnú presýtenosť poznámkového aparátu, kedy sa autor snaží aj pri všeobecnejších historických fenoménoch a udalostiach vymenovať všetku doterajšiu literatúru, ktorá sa im kedy venovala.

Posledná väčšia kapitola publikácie obsahuje štyri štúdie o počiatkoch Slovenského štátu. Z nich zaslúži spomenúť príspevky Igora Baku (Formovanie politického systému Slovenského štátu), Petra Jaška (Odsun českých vojakov zo Slovenska) a Jozefa Bystrického (K niektorým súvislostiam vzniku a počiatkov výstavby armády Slovenského štátu), ktorý napríklad protirečí niektorým doterajším tvrdeniam o vplyve „Malej vojny“ s Maďarskom na formovanie slovenskej armády.

Epilóg publikácie obstaráva Adam Hudek, ponúkajúci „Obraz rozpadu Československa v interpretácii československej marxistickej historiografie“, a Miroslav Michela, analyzujúci využívanie historickej udalosti vzniku Slovenského štátu v politickej agende a spoločenskom diskurze. Hudekova reflexia ilustruje komunistické vnímanie rozpadu československej a vzniku slovenskej štátnosti na príkladoch vybraných „profilových“ historických kníh, či už z päťdesiatych, šesťdesiatych rokov alebo z obdobia takzvanej normalizácie. Diskutabilné je tu všeobecné označovanie historiografie komunistického režimu ako „marxistickej“ a trochu chýba aj širší historicko-osobnostný kontext, ktorý by pomohol jasnejšie vysvetliť napríklad prí-

činu radikálnejších postojov Michala Faltana voči čechoslovakizmu či centralizmu v jeho práci *Slovenská otázka v Československu*. Zaujímavým pokusom o analýzu vzťahu historikov, politiky a spoločnosti voči historickému fenoménu vzniku Slovenského štátu je Michelova štúdia „14. marec 1939: Medzi historickou udalosťou a symbolom“. Do istej miery je akoby pokračovaním predchádzajúcej „marxistickej“ reflexie rozpadu Česko-Slovenska a vzniku Slovenského štátu, tentoraz však už v podmienkach demokratického režimu po roku 1989. Okrem klasickej historiografickej analýzy vydaných historických prác ponúka aj všeobecnejší pohľad na vzťah dejín a spoločnosti, národa a historických národných symbolov. Zaoberá sa inštrumentalizáciou a prispôsobovaním si výkladu historických udalostí ako obhajcami Slovenského štátu, tak aj jeho kritikmi, pričom venuje značný priestor napríklad kauze *Dejín Slovenska a Slovákov* Milana Ďuricu. Obsahuje tiež rozbor snáh o „tretiu cestu“ v postojoch k Slovenskému štátu, o ktorú sa v mene „mladých“, ľudáckou či komunistickou ideológiou nezaťažených historikov zasadzoval Martin Lacko. Michela však poznamenáva, že Lackova snaha o objektivizáciu obrazu Slovenského štátu (symbióza pozitív a negatív) sa neraz nesie v kritickom preberaní apologetického diskurzu. Michelova analýza stavu súčasnej historickej obce na Slovensku a jej vzťahu k 14. marcu 1939 prirodzene nie je dokonalá a definitívna, poskytuje ale množstvo zaujímavých podnetov na premýšľanie i na serióznu diskusiu, oslobodenú od apriórneho deklasovania jednotlivých historikov a ich názorov ako boľševických, čechoslovakistických, nacionalistických či ľudáckych.

Kolektívna monografia *Rozbitie alebo rozpad?* ponúka čitateľom na záver aj oblihgátny sumár použitých prameňov a literatúry, či nie veľmi vydarený menný register, ktorý pri viacerých menách odkazuje iba na minimum ich citátov, ktoré sa v skutočnosti v knihe vyskytujú.

Na záver už možno len konštatovať, že hoci publikácia nedáva jednoznačnú odpoveď na ústrednú otázku o rozpade alebo rozbití Československa ani neponúka nekonfliktný obraz vtedajších udalostí, poskytuje doteraz najširší pohľad na množstvo nových i čiastočne už spracovaných aspektov zániku Česko-Slovenska a vzniku Slovenského štátu v marci 1939. K jej najväčším prínosom patria zahranično-politické analýzy, obohacujúce „domáce“ vnímanie 14. marca 1939 o vonkajšiu vzťahovú dimenziu, ktorá bola v tomto období častokrát dôležitejšia ako vnútro-politický rozmer. Ostáva nám želať si, aby aj ostatné zlomové historické udalosti a fenomény československých dejín boli spracované v tak kvalitnej a obsažnej kolektívnej monografii.

Recenze

Československá rozvědka v krajině fjordov

Pavol Jakubec

ENGLUND, Terje B.: *Spionen som kom for sent: Tsjekkoslovakisk etterretning i Norge*. Oslo, Aschehoug 2010, 231 strán, 6 farebných + 15 čiernobielych fotografií, bibliografia, menný register.

Pôvodná nórska práca z oboru stredoeurópskych dejín je zriedkavým zjavom. Svoj podiel na tom má geografická i jazyková odľahlosť, na prekonanie ktorej nájdú odvahu iba nemnohí autori. Odmenou za tento krok im potom môže byť jedinečná a čitateľsky atraktívna téma. Terje B. Englund dokázal, že pôsobenie československej rozviedky v jeho vlasti takou témou bezo sporu je.

Kniha *Špión, ktorý prišiel neskoro: Československá rozvědka v Nórsku* vyšla v poprednom nórskom vydavateľstve a je určená širokej verejnosti. Autorskou technikou osciluje na pomedzí investigatívnej žurnalistiky a vedeckej monografie. Englund zvolil vstup *in medias res* – príbeh sa začína v Prahe v októbri 1989 predstavením titulného „oneskoreného špióna“ Stanislava Dvořáka, ktorému poľskí opozičníci ponúkli nový život v Nórsku. Postava Dvořáka sa v rôznych okamihoch vinie celou knihou – a je na diskusiu, či tento „puzzlovitý“ postup v štýlovej rovine celku prospieva. Dvořák ale predstavuje výrečné *pars pro toto* ľudského osudu spoza železnej opony: „dieťa ľudovej demokracie“ (s. 44) z niekdajších Sudet a učiteľ

matematiky sa ako režimný nominant vypracuje na lektora českého jazyka a literatúry; na univerzite vo Wroclawi strávi búrlivé roky 1978 až 1984, dostane sa do tesného kontaktu s tamjšou opozíciou a o jej aktivitách dôverne referuje Štátnej bezpečnosti; po návrate do vlasti sa Dvořákovi rozpadne osobný život a načas skončí vo väzení za mravnostný delikt (čo neinformovaní poľskí opozičníci pokladajú za prenasledovanie režimom – s. 156); a napokon, keď dostane diskretnú ponuku Nórskeho helsinského výboru, sám sa prihlási do služieb rozvedky. V samom závere knihy sa čitateľ osobne stretáva s „antihrdinom“, osamoteným dôchodcom na severočeskom vidieku, bez pomoci ktorého by sa – aspoň v retrospektíve poľského disidenta Aleksandra Gleichgewichta – iniciatíva o spoločnom vyhlásení československej a poľskej opozície z 12. februára 1984 ťažko menila v konkrétny čin (s. 154 n. a 202).

Pre historika je ale zaujímavejšie sledovať Englundovo spracovanie aktivít československej rozvedky v Nórsku. Autor si najprv pripravil pôdu predstavením prvej správy ŠtB, aby poukázal na hrozbu zo strany tajnej služby menšieho sovietskeho satelitu, najmä v období, kým sa západné kontrarozvedky sústredili prednostne na agentúry Sovietskeho zväzu a Číny. Pre úplný obraz sa Englund pristavil aj pri exilovej spravodajskej organizácii generála Františka Moravca, predovšetkým pre jej spojenie s dušou československej exilovej obce v Nórsku Annou Kvapilovou.

Hoci Nórsko na seba upozornilo už 29. februára 1948, keď premiér Einar Gerhardsen odsúdil nedávne pražské udalosti a ostrakizoval Nórsku komunistickú stranu, význam tejto severskej krajiny v očiach československých spravodajských služieb stúpol až po vzniku Severoatlantickej aliancie,¹ konkrétne v polovici päťdesiatych rokov. Rezident poručík Vladimír Hudík sa mohol po svojom príchode do Osla v marci 1955 odraziť od malej siete, naverbovanej vo väčšine prípadov pri rôznych príležitostiach (a s rôznym pozadím) v Prahe. Hudík sa však ukázal byť nesprávnou voľbou a už vo februári 1956 ho vystriedal František Matal. Pod jeho vedením sa československé spravodajstvo pokúšalo získať predovšetkým bezpečnostno-politické informácie z velenia severného krídla NATO a tiež „rozpracovať“ ľavé krídlo vládnuccich sociálnych demokratov, nespokojné s prozápadnou orientáciou krajiny.² Výsledky Matalovej práce boli však viac ako skromné, a to aj pre obtiažne pracovné

1 Československý február 1948 zohral významnú úlohu v nórskej účasti pri zakladaní NATO. Neznamenal ale prelom v zahranično-politickom kurze Gerhardsenovej vlády, ktorá vnútorné opúšťala politiku „budovania mostov“ už od jesene 1947. Nórske elity však potrebovali podnet, ktorý by o potrebe bezpečnostnej integrácie so Západom presvedčil širokú verejnosť, favorizujúcu návrat k neutralite. Časová koincidencia „Vítazného februára“ a podpisu sovietsko-fínskej dohody o priateľstve a vzájomnej spolupráci vyvolala v krajine veľké obavy zo sovietskeho postupu. (Rekonštruovaný text Gerhardsenovo prejavu pozri: HANSEN, Jan E. E.: *Norsk tro og tanke* [Nórske myslenie], sv. 3: 1940–2000. Oslo, Universitetsforlaget 2001, s. 247 n. Jazykovo prístupný prehľad nórskej zahraničnej politiky v rokoch 1945–1949 pozri: RISTE, Olav: *Norway's Foreign Relations: A History*. Oslo, Universitetsforlaget 2005, s. 183–205; v širšom kontexte: DENKIEWICZ-SZCZEPANIAK, Emilia: *Norwegia na drodze dylematów i przemian, 1945–1949*. Toruń, Towarzystwo Naukowe w Toruniu 1992.)

2 Vnútrostranícka opozícia ale neplédovala za zavedenie „ľudovej demokracie“ sovietskeho typu a už vonkoncom nemala v úmysle doviest Nórsko do východného bloku.

podmienky, zapríčinené mnohými rozdielmi medzi Československom a Nórskom. V správe, ktorú Englund vo výňatkoch cituje (s. 70–73), sa rezident sťažoval na absenciu nočného života v puritánskej krajine aj slabú informovanosť o Československu a nezatajoval problémy s nájdením diskrétnych kontaktných miest v urbanisticky pustom Osle. Ako Englund ukazuje, Matal navyše podcenil nórsku kontrarozvedku a nevšimol si, že sa nachádza pod jej stálym dozorom. Už v roku 1949 mal takzvaný E-stab k dispozícii šifrovacie kľúče československej ambasády.

No Štátna bezpečnosť nezostala v Nórsku celkom bez úspechov. Za jeden z nich možno označiť pôsobenie Josefa Ulvra, ktorý sa do krajiny dostal spolu s maďarskými utečencami z povstania roku 1956, a vďaka krytiu nič netušiacej manželky sa mu podarilo infiltrovať československý exil v Nórsku a dostať sa ako externista do prostredia nórskeho spravodajstva. V rokoch 1957 a 1958 získala Praha prehľad o niekoľkých desiatkach pracovníkov nórskej tajnej služby, o jej spolupracovníkoch medzi emigrantmi, ako aj varovania o chystanom verbovaní konkrétnych pracovníkov ambasády. Ako glosuje Terje B. Englund: „Na jar 1958 musel byť optimizmus v škandinávskom oddelení [Prvej správy ŠtB] nebotyčný“ (s. 90), veď agentove správy zapôsobili až v Moskve! O to nepríjemnejší bol pravdepodobne odchod manželského páru do Spojených štátov, hoci – ako autor dokresľuje – rozvedka Ulvra využívala v rokoch 1964 až 1974 pri aktivitách v Spolkovej republike Nemecko.

Jedným z nosných Englundových príbehov je prípad televízneho moderátora Vladimíra Veselého, zadržaného v marci 1957 v Nemeckej demokratickej republike (!) a obvineného zo špionáže pre „istú západnú krajinu“. Podozrenie sa zakladalo na reálnych faktoch, v zápletke figurovalo hneď niekoľko spravodajských služieb, a snáď aj preto sa autorovi nepodarilo zistiť, kde došlo k osudnému úniku informácií. Praha však nehнала vec do rétorických krajností (Nórsko nebolo v tlači v tejto súvislosti vôbec spomenuté), snáď preto, aby neoslabila dojem z Bulganinovho „pozdravu“ ministerskému predsedovi Gerhardsenovi z 19. marca 1957.³ K *détente* vo vzťahoch Nórska s východným blokom skutočne koncom päťdesiatych rokov došlo, a to v súvislosti s takzvaným Rapackého plánom. Československo tvorilo ale v tomto kontexte frapantnú výnimku: v rokoch 1958 až 1967 nórska ambasáda v Prahe neúradovala a jej agendu prevzalo zastúpenie vo Viedni. V tom istom čase bola československá agentúrna sieť v Osle infiltrovaná dvojítmimi agentmi a dekonšpirovaná, takže spravodajskí dôstojníci boli odvolaní do vlasti.

3 Sovietsky ministerský predseda v obsiahlom liste optimisticky hodnotil pozitívne vývojové tendencie vo vzájomných vzťahoch medzi oboma krajinami, zároveň ale opakovane zdôrazňoval napätosť medzinárodno-politickej situácie. Faksimile neoficiálneho nórskeho prekladu Bulganinovho prejavu pozri: *Hele brevet fra den russiske statsminister Nikolaj Bulganin* [Celý text listu sovietskeho premiéra Bulganina], dostupné na <http://www.arkivverket.no/webfelles/manedens/mars2007/helebrevet.html> (vyhľadané 20.6.2011); excerpty prejavu boli zverejnené v sovietskom denníku *Pravda*: Poslanije Predsedateľja Soveta Ministrov SSSR N. A. Bulganina Premjer-Ministru Norvegii A. Gerchardsenu. In: *Pravda* (12.1.1958), dostupné na <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=21422179#anchor> (vyhľadané 24.6.2011).

Nového rezidenta v Osle, kapitána Vladimíra Hučína, preto čakala náročná úloha: dostať československú ambasádu zpod dohľadu nórskych bezpečnostných služieb, navyše v čase, keď sa západnou Európou prehnalo niekoľko špionážnych afér (v roku 1964 aj vo Švédsku). Rezidentúre sa na druhú stranu začiatkom šesťdesiatych rokov otvorili ďalšie možnosti po vzniku novej strany ľavicových sociálnych demokratov (*Sosialistiske Venstre*), kontakty s jej predsedom Knutom Løfnesom ale nenaplnili očakávania centrály (politik už spolupracoval s východonemeckým spravodajstvom).⁴ Obdobne skončil pokus o získanie popredného nórskeho architekta, teoretika a historika architektúry s väzbami na ministerstvo obrany Christiana Norberg-Schulza – hmatateľné výsledky mali výlučne akademický charakter (s. 140). Aj vo svetle týchto neúspechov sa rezidentúra postupne preorientovala na nástroj „aktívnej obrany“ s cieľom monitorovať nórsku operatívnu činnosť proti Československu, ktorá sa odohrávala napríklad prostredníctvom turistiky (s. 145 n.).

Ďalšia výmena na poste rezidenta v Nórsku sa uskutočnila v lete 1964, keď na miesto nastúpil kapitán František Jungmann. Po neúspešných pokusoch s priamym „rozpracovaním“ politickej scény sa mal Jungmann sústrediť výlučne na Severoatlantickú alianciu. Zámerom bolo vyvolať atmosféru, v dôsledku ktorej by sa Nórsko vydalo francúzskou cestou postupného oslabovania väzieb s alianciou, a síce pre obavy z revanšizmu z Bonnu. Rezidentúra v Osle dostala teda za úlohu zozbierať kompromitujúci materiál na významného nemeckého diplomata, ktorý počas druhej svetovej vojny slúžil v Nórsku v okupačnom aparáte. Englundov komentár „Herbert von Stachelberg nebol žiaden Kurt Waldheim“ (s. 165) vystihuje bezvýslednosť akcie. Úspech sa však dostavil na neočakávanom mieste – na Islande. Tamojšieho československého obchodného zástupcu kontaktoval neznámy muž s ponukou informácií o americkej vojenskej infraštruktúre na ostrove. Štátna bezpečnosť celú vec prenechala Moskve, odkiaľ po niekoľkých mesiacoch, na jar 1967, prišlo písomné poďakovanie. Kapitána Jungmanna v jeho práci v Osle „vyrušil“ august 1968 a následné zemetrasenie v československých spravodajských službách. Ako rezident pri zastupiteľskom úrade prirodzene nemal príležitosť skompromitovať sa počas „krízového obdobia“, a tak sa mu po regulérnom návrate z misie otvorili lákavé kariérne možnosti. Ako autor dokladá, Jungmann túto situáciu plne využil. Zato nepriaznivá personálna situácia Štátnej bezpečnosti privodila na jeseň 1969 zánik rezidentúry v Osle.

Na záver sa Englund pokúša zhodnotiť činnosť československej rozvedky v Nórsku. Konštatuje, že Štátnej bezpečnosti sa podarilo splniť jednu z priorit – infiltrovať tamojšiu exilovú komunitu. Napriek početným kontaktom ale rezidenti pravdepodobne nepochodili u predstaviteľov politického života. Autor si uvedomuje, že mal k dispozícii takmer naisto iba najmenej delikátnu časť spisového materiálu, preto pri agende Severoatlantickej aliancie, kde možno predpokladať najväčšiu aktivitu rozvedky, zostáva s hodnotením zdržanlivý.

4 Podrobne o kontaktoch tohto politika s východným Berlínom: HOLTSMARK, Sven G.: *Diplomati og avmakt: DDR i Norge, 1949–1973* [Diplomacia a bezmocnosť: NDR v Nórsku, 1949–1973]. Oslo, Den norske historiske forening 1999, s. 225–267.

Pripojený epilóg zoznamuje čitateľa so spôsobom, akým sa demokratické Československo a po jeho rozdelení Česká a Slovenská republika vyrovnali s dedičstvom po Štátnej bezpečnosti. Englund bezpečne ovláda reálie a umenie vystihnúť podstatné momenty. V tejto najpublicistickejšej časti však recenzent postrehol drobnú nevyváženosť: zatiaľ čo autor upozorňuje na temné slovenské stránky tejto kapitoly priamo v naratíve, informáciu o tom, že bratislavský Ústav pamäti národa vznikol skôr ako pražský Ústav pre štúdium totalitných režimov (a dodajme, že založenie a dnešnú podobu ÚSTR nepriamo inšpiroval), umiestnil len do poznámok.

Kniha podľa môjho názoru splnila svoj cieľ – pútavo sprostredkovala nórske mu publiku neznámu a pritom atraktívnu kapitolu moderných dejín. Terje B. Englund svoju rekonštrukciu založil na štúdiu odtajneného archívneho materiálu z Nórska, Českej i Slovenskej republiky. Vynaložil ďalej nemalé úsilie, aby sa stretol s hrdinami (či antihrdinami) príbehu, čím kniha získala príznak autenticity. Vďaka dlhodobému záujmu o krajiny bývalého Československa sa mu podarilo vyhnúť sa faktografickým pochybeniam, aké často sprevádzajú populárne založené práce z pera zahraničných autorov. Výsledok vzbudil nemalú pozornosť, dočkal sa niekoľkých recenzií (s rôznorodým vyznením)⁵ a v tomto roku aj paperbackového vydania. Je pochopiteľné, že pre odborného historika Englund iba pootvára dvere k otázkam, ktoré ešte len čakajú na spracovanie;⁶ jeho dielo v nijakom prípade nemožno považovať za monografiu na tému uvedenú v podtitule. Pre objektivitu skonštatujeme, že recenzovaná publikácia, napriek určitým nábehom, na tento atribút neašpiruje.

---

5 Krátko po vydaní knihy sa správa o nej objavila aj v českej tlači: Československá StB v zemi Vikingů. In.: *Lidové noviny* (3.4.2010).

6 Porov. recenziu Thomasa Wegenera Friisa v časopise *Nordisk Østforum*, roč. 13, č. 1 (2010), s. 97–99.

Anotace

HRDLIČKA, Jaroslav: *Patriarcha Dr. Miroslav Novák: Život mezi svastikou a rudou hvězdou*. (Edice Deus et Gentes, sv. 16.) Brno, L. Marek 2010, 296 s.

Pilný historik Jaroslav Hrdlička (narozen 1959) kráčí s obdivuhodnou vytrvalostí cestou, již si předsevzal. Pokouší se poctivě zmapovat zapomenutá či tabuizovaná témata dějin Církve československé (husitské) v širším kontextu teologického a filozofického myšlení v Československu po roce 1918. Po svazku věnovaném třetímu patriarchovi uvedené církve (*Život a dílo prof. Františka Kováře: Příběh patriarchy a učence*. Brno, L. Marek 2007; srv. anotaci o této knize v *Soudobých dějinách*, roč. 15, č. 1 (2008), s. 219 n.) se zaměřil na osobnost jeho nástupce Miroslava Nováka. Ten zastával funkci nejvyššího představitele církve v letech 1961–1990, předtím byl (od roku 1945) biskupem pražské diecéze. V letech 1932–1946 vyučoval náboženství na pražských gymnáziích, od roku 1950 působil jako profesor na právě ustavené Husově československé teologické fakultě v Praze.

Předložená kniha stopuje nevšedně dlouhou životní dráhu Miroslava Nováka od kolébky (26. října 1907 v jihomoravském Kyjově) po jednotlivých úsecích až k jejímu závěru (5. května 2000 v Rouenu ve Francii). Kapitoly své nové publikace věnuje autor různým stránkám jeho života

a díla, jako je postavení a činnost v rámci církve, pedagogické a osvětové působení i jeho veřejná angažovanost. Příběh Miroslava Nováka počíná líčením dětství, mládí a rodinného prostředí, poznamenaného předčasným úmrtím otce a sociální nouzí, do níž rodina upadla a jež formovala i jeho vidění světa. Na utváření Novákových teologických názorů měli vliv především jeho učitelé na Husově československé evangelické fakultě bohoslovecké v Praze, profesoři Slavomil C. Daněk, Ferdinand Hrejsa, František Michálek Bartoš a František Žilka. Jeho politickou orientaci zásadně ovlivnil další z pedagogů, profesor František Linhart, jenž spolupůsobil i při Novákově příklonu k radikální levici po roce 1945.

Hrdličkovy knihy jsou cenné tím, že umožňují pochopit, jak se odvíjel dialog církví (především protestantských) a náboženských myslitelů s marxismem a jinými levicovými koncepty v meziválečném období – ve vzájemné inspiraci i konfrontaci. Radikální socialisté a komunisté, inklinující s větším či menším váháním k bolševismu, se v té době setkávali (například v odporu proti fašismu) s radikálními pacifisty a křesťanskými komunisty (v knize je jen letmo na straně 214 zmíněna osobnost Přemysla Pittera, bohužel ne v souvislosti s jeho působením za první republiky). Nedoceněn zůstává u nás vliv děl Leonharda Ragaze (podobu jeho křestního jména mimochodem autor uvádí v textu nejednot-

ně), který spojoval křesťanské ideály s principy sociální spravedlnosti. Kvituji s povděkem, že Hrdlička působení tohoto pozoruhodného švýcarského teologa a filozofa na Novákův myšlenkový svět bystře zaznamenává (s. 14, 91 a 96). Zachycuje také Novákovu činnost v mezinárodním ekumenickém hnutí, jemuž se od roku 1932 věnoval s nadšením po celý svůj aktivní život.

Kniha byla obdařena lákavým, možná ale poněkud zavádějícím podtitulem. Zatímco „rudá hvězda“ se stala pro Nováka pólem mocné přitažlivosti, vábení nositelů „svastiky“ čelil se ctí. Za okupace působil v ústraní, jako středoškolský učitel a vychovatel bohoslovců. Když byl konfrontován se snahou pronacistické říšské církve Němečtí křesťané (*Deutsche Christen*) získat vliv na jeho církev, dokázal tyto svody eliminovat, aniž by ohrozil sebe a jiné (s. 60–70).

Slýcháme a čteme legendy o „tajných“ členech Komunistické strany Československa, které s realitou nemají občas mnoho společného nebo se nedají doložit hodnověrnými prameny. Na příkladu Miroslava Nováka Jaroslav Hrdlička představuje a pramenně dokládá modelovou situaci církevního činitele, který (spolu s manželkou) posílil již v červnu roku 1945 řady KSČ. S ohledem na jeho veřejné působení bylo přitom rozhodnuto, že se stane „důvěrným členem“ se zvláštní evidencí (s. 89–91). Jaroslav Hrdlička se tedy nevyhýbá ani diskutabilním momentům v Novákově životě. K nim lze zajisté přičlenit i jeho působení v mezinárodním mírovém hnutí, které se postupem doby stalo spíše stafáží zahraniční politiky Sovětského svazu a jím ovládaného východního bloku. Činnost Miroslava Nováka na čelných pozicích Církve československé (husitské), v zásadě vstřícná či tolerantní vůči panujícím komunistickému režimu i ateistické propagandě, se stala již v 50. letech předmětem kritiky uvnitř církve (viz např. s. 148–150). Je nesporně pozitivní, že se toto pnutí podařilo životopisci čtvrtého patriarchy zmapovat. Konfrontační ráz, jehož někdy nabývaly vztahy mezi CČS(H) a státem, dokumentuje autor například na sporu o obsazení úřadu biskupa v Ostravě

na počátku 50. let (s. 135–138). Jaroslav Hrdlička neskandalizuje, způsobem imponujícím svým klidem klade na stůl fakta a nechává většinou na čtenáři, aby si sám učinil závěry. Problém evidence Miroslava Nováka ve svazcích Státní bezpečnosti (v kategorii agent) např. odbude faktickou informací v poznámce pod čarou (s. 92 n., pozn. 323). Nepouští se do pranýřování patriarchy už z toho důvodu, že nemá v ruce příslušné dokumenty (svazky StB vedené na Miroslava Nováka byly v prosinci 1989 s mnohými jinými skartovány).

Nejnovější publikaci Jaroslava Hrdličky mohu vřele doporučit teologům, historikům a archivářům, politologům a filozofům, zkoumajícím zákruty českého myšlení ve 20. století a podléhání návodům k radikální nápravě společnosti. Vzorný je přístup autora k využití archivních pramenů, včetně korespondence a vzpomínek pamětníků. Ocenil bych také hezkou grafickou úpravu knihy a její „výbavu“ v podobě skromné, ale hodnotné fotografické přílohy, jmenného rejstříku, seznamu použité literatury a pramenů a seznamu vyznamenání udělených Miroslavu Novákovi.

Jiří Křestan

KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – PAŽOUT, Jaroslav – SEDLÁKOVÁ, Monika (ed.): *Pracovali pro Třetí říši: Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné hospodářství Třetí říše (1939–1945). Edice dokumentů s historickým úvodem Stanislava Kokošky*. Praha, Scriptorium 2011, 426 s.

Povinnému pracovnímu nasazení protektorátního obyvatelstva během nacistické okupace je věnována pozornost již od 60. let 20. století, vždy se ale jednalo o jedno z vedlejších témat, zastíněných množstvím jiných důležitých a zajímavých událostí a jevů, jež přinesla válka. O nuceném nasazení byla sice v odborné literatuře pravidelně řeč, nestalo se však předmětem podrobného studia. Rozsáhlé odškodňovací akce z přelomu

tisíciletí přinesly změnu. Jednak se touto problematikou musely zabývat příslušné instituce, jednak odškodňování vyvolalo automaticky potřebu jejího hlubšího poznání. Není proto divu, že úlohy připravit základní studijní východisko pro další bádání se ujal triumvirát pracovníků pražského Národního archivu. Ostatně, kdo jiný by se takového úkolu měl zhostit? K přípravě edice je potřebná důkladná znalost archivních pramenů, a navíc v tomto případě byli pracovníci archivu zapojeni i do úřední fáze odškodňovacího procesu, neboť se Národní archiv (dříve Státní ústřední archiv) podílel na dohledávání dokumentů pro jednotlivé žádosti o odškodnění. Toto „nucené pracovní nasazení“ archivářů již dříve vydalo plody v podobě výstav, seminářů či sborníků a nyní bylo korunováno rozsáhlou edicí dokumentů.

Knihu otevírají předmluvy nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost a samotných editorů. Poté následuje studie Stanislava Kokošky, která ve stručnosti, ale výstižně popisuje základní problémy a fakta nuceného pracovního nasazení, zákonné normy, o něž se opíralo, a fáze jeho průběhu. Samotná edice vybraných dokumentů je opatřena nezbytným edičním úvodem. Za ní je zařazen seznam zkratk, jmenný rejstřík se základními biografickými údaji, místní rejstřík, a především impozantní přehled pramenů a literatury. Zejména výčet archivů a archivních fondů vypovídá o důkladném a rozsáhlém výzkumu, který trojice editorů během let provedla nejen ve státních a několika soukromých archivech v České republice, ale zejména též v Německu a v doplňkové formě i v Rakousku.

Samotná edice dokumentů pak přehlednou formou zpřístupňuje rozsáhlý informační materiál roztroušený v nejrůznějších archivech. Samozřejmostí je důkladný a obsáhlý poznámkový aparát osvětlující okolnosti vzniku každého dokumentu, poskytující doplňkové údaje či odkazující na další dokumenty, které jsou ve výňatku nebo i v plném rozsahu citovány. Vedle zákonných norem jsou publikovány dokumenty vrcholných orgánů Německé říše,

a pochopitelně zejména ústředních úřadů Protektorátu Čechy a Morava, ať již se jednalo o instituce okupační nebo autonomní správy. Vedle archiválií z těchto hlavních center moci jsou použity i materiály z provenience nižších stupňů státní správy, ale i jednotlivých podniků.

Vítané oživení, ba zlidštění edice oficiálních dokumentů, které je evidentně výsledkem výše zmíněné angažovanosti archivářů při dohledávání dokumentů k jednotlivým žádostem o odškodnění, představují dopisy zoufalých rodičů strachujících se o bezpečí svých dětí, žádosti o uvolnění potomka z nuceného nasazení či prosby protektorátních dělníků pražské vládě, aby se mohli po delším pobytu v říši vrátit domů nebo aby jim po bombardování hmotně vypomohla. Vložením těchto ukázek editoři dosáhli toho, že strohé výnosy jsou cítit „člověčinou“ a že se čtenáři mohou od globálních statistik, přehledů a soudů přenést ke konkrétním osudům lidí, jimž často nucené nasazení zásadně změnilo život, pokud o něj dokonce při bombardování nebo represích nacistického bezpečnostního aparátu nepřišli.

Edice zahrnuje celkem 143 publikovaných dokumentů a řadu dalších v rámci poznámkového aparátu, k její hodnotě navíc přispívají černobílé fotografie z pracovního nasazení a reprodukce některých archiválií. Celkově představuje mimořádně kvalitně zpracovaný základ, na němž lze v budoucnu stavět další zkoumání této dramatické kapitoly z dějin všednosti Protektorátu Čechy a Morava.

David Hubený

VAIZEY, Hester: *Surviving Hitler's War: Family Life in Germany 1939–1948*. New York, Palgrave Macmillan 2010, 267 s.

Publikace se zabývá oblastí, která je průsečíkem dvou v současné historiografii oblíbených témat: dějin každodennosti a hitlerovského Německa. V posledních několika letech se výzkum třetí říše převážně zamě-

řuje na jiné okruhy, než je jen válka nebo holokaust (na různé úrovni a v různé kvalitě). Německá historička Hester Vaizey se rozhodla na základě relativně široké škály pramenů vytvořit srozumitelný úvod (z hlediska rozsahu a hloubky rozpracování jednotlivých témat rozhodně nejde o syntézu) do nejjednodušší problematiky každodennosti ve válečném a poválečném Německu. Nejedná se o první pokus autorky na tomto poli, což z textu jasně vyplývá. (Publikovala již např. studie o rodičovských a partnerských vztazích v manželství za nacistu v časopisech *Journal of Contemporary History* (roč. 46, č. 2 (2011), s. 364–382) a *European History Quarterly* (roč. 40, č. 3 (2010), s. 389–411).) Vaizey v úvodu tvrdí, že dosavadní studie o rodině v hitlerovském Německu se zabývají výhradně krizí a negativními důsledky války pro život rodin a vůbec těch, kteří zůstávali v zázemí. Současně poukazuje na zjevné rozpory mezi nacistickým pojmáním rodiny a realitou a analyzuje nejvýznamnější historické práce k tématu. Pokud jde o pramennou základnu, za nejdůležitější považuje prameny osobní povahy, zejména korespondenci.

V první kapitole „Rodinný život za nacistu“ se autorka pokouší odhalit, zda v Německu ve třicátých letech minulého století opravdu došlo k destrukci soukromé sféry, neboť rodina byla pochopitelně jedním z hlavních cílů nacistické propagandy. Zasláhla jí rasová segregace, hmotná motivace ke zvýšení porodnosti, působení organizací jako Hitlerjugend nebo výzvy k ohlašování činnosti nepřátelské říši i u rodinných příslušníků. Historička přitom rozlišuje mezi každodenním životem „nepřátel“ režimu a těmi „konformními“. Druhá kapitola „Setrvání v kontaktu“ (*Staying in Touch*) vypovídá o potížích komunikace mezi frontou a zázemím, frustraci z problémů s poštou, které se stupňovaly s blížícím se koncem války, a o obavách z možného rozpadu manželství. Oba partneři se v něm snažili udržovat iluzi vzájemným sdělováním i těch nejdrobnějších detailů každodenního života, díky čemuž mimochodem

vznikl skvělý pramen pro zkoumání válečné každodennosti. Třetí kapitolu autorka pojmenovala „Setrvání v lásce“ (*Staying in Love*) a přímo v ní navazuje na předchozí text o problematice spojení mezi vojáky na frontě a jejich rodinami v zázemí. Opět na základě osobních pramenů se pokouší rekonstruovat, jaký vliv měla vzdálenost, čas v odloučení a další faktory na kvalitu rodinných vztahů, například na partnerskou věrnost. Ve stejné kapitole Vaizey analyzuje vliv materiálního nedostatku (potravin, pohonných hmot) na rodinný život v zázemí. Typickým řešením této situace byly náhražky a „kulinářské experimenty“. Naprostý nedostatek kvalitního, ba vůbec jakéhokoli ubytování v rozbombardované zemi koncem války a po jejím skončení negativně ovlivňoval například privátní a intimní sféru.

V předposlední kapitole „Podpora zvenčí nebo vnitřní síla?“ (*Empowerment or Endurance?*) se autorka zamýšlí nad tím, co vlastně umožnilo německým rodinám (respektive jejich členům) přežít mnohdy drsných devět let od roku 1939 do roku 1948. Nikoli překvapivě dochází k závěru, že to byly ženy, které se tehdy staly středem rodiny, udržovaly ji v chodu a vlastně i při životě. Analyzuje fenomén „silné ženy“, která stála u počátku sbírání poválečných střepů. Zatímco život na frontě byl prostorem mužů, život v zázemí se stále více stával doménou žen – a tak tomu bylo i po válce, neboť někdy trvalo dlouho, než se muži vrátili ze zajateckých táborů (pokud nezahynuli nebo se vůbec mohli vrátit). Výrazně se změnila i struktura zaměstnanosti, neboť ženy nastupovaly ve stále větším počtu do pravidelného zaměstnání a mnohdy i do profesí, které pro ně nebyly typické. S tím souvisela zásadní proměna genderových rolí v rodině. Na druhou stranu autorka připomíná vysoké procento rozvodů válkou narušených manželství, což bylo zřejmě jednou z příčin vysokého počtu znásilnění žen a následných traumat (i ze strany mužů, kteří nebyli schopni ochránit své manželky).

Zatímco předchozí části knihy se zabývaly válkou převážně z pohledu dospělých členů rodiny, závěrečná kapitola „Rodiče a děti“ dává prostor k rozboru každodenního prožívání dětí v nacistickém Německu. Autorka zdůrazňuje několik faktorů, které měly určující vliv na vyrůstající děti, jako nedostatek otcovské výchovy (případně otcovská výchova na dálku prostřednictvím korespondence) nebo odcizení od rodičů způsobené např. evakuacemi dětí z velkých měst před bombardováním. Je škoda, že větší prostor nedostává pokus o interpretaci specifického dětského pohledu na válku.

Text knihy je z velké části založen na statistické případové studii, uveřejněné na závěr. Jedná se o analýzu korespondence s graficky naznačenou četností výpovědí o určitých skutečnostech. Svazek doplňuje seznam pramenů a literatury, rejstřík spojující v jedno hesla věcná, zeměpisná i jmenná a nechybí ani několik ilustrací převzatých z osobních pramenů a fotografií.

Dalibor Vácha

Věřím, že můj krátký život nebyl nadarmo: Sborník z konference k 90. výročí narození kněze Jana Buly. Brno, Biskupství brněnské 2010, 100 s.

Dne 20. června 1920 se narodil a 20. května 1952 byl na dvoře krajské soudní věznice v Jihlavě ve svých necelých dvaatřiceti letech oběšen katolický kněz Jan Bula, který se tak stal jednou z mnoha obětí komunistického režimu odsouzených v takzvaných babických procesech. Devadesáté výročí jeho narození se stalo impulzem k uspořádání odborného semináře, který se konal 24. června 2010 v prostorách Biskupství brněnské. Záštitu nad akcí, která se spojila s výstavou o životě a smrti Jana Buly a po jejímž skončení se v katedrále sv. Petra a Pavla konala pontifikální mše svatá, převzal brněnský biskup Vojtěch Cikrle. Všechny příspěvky, které na semináři zazněly, jsou zaznamenány v útlém sborníku, vydaném ještě v témž roce. Vedle textů čistě

historických se zde nacházejí i příspěvky s duchovní a církevně-právní tematikou.

Po předmluvě brněnského biskupa Vojtěcha Cikrleho je zařazena homilie, která zazněla při mši po skončení semináře. Jiří Mikulášek v ní charakterizoval Bula jako člověka, který se připravoval na kněžskou dráhu v době největšího utrpení českého národa – za nacistické okupace, kdy se lámaly charaktery mnoha lidí, kněze nevyjímaje. Důsledky tehdejšího národního i lidského ponížení si Bula jasně uvědomoval, o to statečněji nesl břímě, které si vybral jako svůj životní osud. Mikulášek zdůraznil, že pátrání po okolnostech utrpení pronásledovaných kněží a laiků by nemělo být vedeno snahou po pomstě, ale snahou o pochopení a uměním odpustit, i když se to někdy zdá jako téměř nadlidský úkol.

Odbornou část sborníku otevírá historik a převor premonstrátského kláštera v Želivě Jindřich Zdík Zdeněk Charouz, který se věnuje situaci katolické církve po únoru 1948 a jejím vztahům s nově nastoleným komunistickým režimem. Na několika více či méně známých příkladech zde ukazuje, jak jednání mezi církví a režimem, zpočátku deklarovaná jako vztah dvou rovnocenných partnerů, nabývala ze strany režimu stále více konfrontačního charakteru s jasným cílem přeměnit církev v poslušný nástroj komunistické politiky. O instituci církevních tajemníků v Jihlavském kraji píše historik Michal Stehlík, děkan Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Uvádí, že takzvaná církevněpolitická situace se v Československu na přelomu 40. a 50. let minulého století lišila kraj od kraje, přičemž Jihlavský kraj patřil z hlediska vládnoucích komunistů k nejproblematičtějším. Již od května 1949 proto zřídili na všech okresních národních výborech i na Krajském národním výboru v Jihlavě samostatná církevní oddělení v čele se jmenovanými církevními tajemníky, kteří se snažili postupně vytlačovat církev z oficiálního života a pacifikovat takzvaně reakční kněze. Svou horlivost mohli dokázat především po babických vraždách, kdy byli 2. července 1951 zastřeleni tři přední funkcionáři místního národního

výboru a tamní vesnické organizace KSČ, což posloužilo jako záminka k ostrému zákroku proti kněžím i církevním laikům v kraji. Podle Stehlíka to však nepřineslo takové oslabení církve v kraji, jaké strůjci represí očekávali.

Akce s krycím názvem „Pavel“, kterou rozpoutala Státní bezpečnost ve snaze rozkrýt údajnou nepřátelskou činnost katolických kněží a soukromých rolníků proti režimu a jejíž obětí se stal také Jan Bula, stojí v centru pozornosti Adolfa Rázka, pracovníka Úřadu vyšetřování a dokumentace zločinů komunismu Policie ČR. Státní bezpečnost se snažila získat vhodné a nic netušící kněze, kteří by pod vedením vybraných důstojníků StB zakládali ilegální síť odpůrců režimu na farách, což se jí podařilo také v oblasti Moravských Budějovic, kde působil Jan Bula. Proti vytípaným kněžím, které takto nalákala do své pasti, pak bezpečnost zasáhla. Rázek podrobně popisuje výsledky zatčených, často provázené mučením, přípravy a průběh jednotlivých procesů následujících po babických vraždách. Celkem v letech 1951–1958 postihly sto osob, z nichž jedenáct bylo odsouzeno k trestu smrti. Mezi popravenými nechyběli tři kněží – vedle Jana Buly to byl Václav Drbola a František Pařil. Autor zaznamenává také dobový ohlas těchto procesů, které zastrašily obyvatelstvo i katolickou církev v kraji.

Se životem Jana Buly a jeho působením v církevní správě seznamuje článek doktora katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci Jana Růžičky. Bula se narodil v Lukově u Moravských Budějovic, kde vychodil gymnázium. Měl nepochybně umělecké nadání, přesto se stal v roce 1939 studentem kněžského alumnátu v Brně. V únoru 1943 nastoupil na nucenou práci pro Německo a do alumnátu se vrátil teprve v květnu 1944, aby v září 1945 přijal v brněnské katedrále kněžské svěcení. Jako duchovní se stal nejprve kaplanem a poté administrátorem v Rokytnici nad Rokytinou, kde působil až do svého zatčení. Růžička vykresluje Bula jako svědomitého kněze, příjemného a zábavného společníka, oblíbeného u starousedlíků,

kteří také zastával veřejné funkce v obci. Z líčení je patrné, že Bula v těžkých časech po únoru 1948 obstál jako kněz i člověk pevného morálního charakteru. Do nebezpečné smyčky, kterou StB pomalu utahovala, se chytil 30. dubna 1951. Následovalo vyšetřování a zinscenovaný politický proces, na jehož konci čekal rozsudek smrti. Autor z Bulových dopisů psaných den před popravou soudí, že byl na smrt připraven. Vyzařuje z nich vyrovnanost a víra v lepší život na věčnosti.

Poslední příspěvek z pera Karla Orlity, církevního právníka a soudního vikáře Diecézního církevního soudu Brno, se věnuje kanonizačnímu řízení Jana Buly, které probíhá podle současných církevních předpisů. Nejprve je vedeno v diecézi, kde daná osoba zemřela, a poté přechází na římskou Kongregaci pro záležitosti svatých. Kanonizace je postavena na Bulově mučednické smrti, za kterou římskokatolická církev pokládá jeho popravu, a k jejímu zahájení dala souhlas biskupská konference 8. října 2003. Tímto okamžikem započal složitý proces dokazování, výsledku svědků a znalců, shromažďování dochovaných archivních dokumentů a spisů teologického rázu, jejich studia a přepisu. Orlita dokládá, že i když není celý proces zdaleka u konce, život Jana Buly a jeho působení již vešly do povědomí lidí, kteří své sympatie dávají veřejně najevo. Všechny příspěvky provází poznámkový aparát, na konci sborníku jsou přetištěny vybrané archivní fotografie a dokumenty, nechybí rovněž biografický přehled nejdůležitějších životních mezníků Jana Buly.

Radek Slabotínský

VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – STYKALIN, A. S. (ed.): *1968 god: „Pražskaja vesna“*. *Istoričeskaja retrospektiva. Sbornik statěj*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija (ROSSPEN) 2010, 808 s.

Už sám fakt, že se v Moskvě ve dnech 23. a 24. října 2008 konala velká mezinárodní konference věnovaná pražskému jaru, je

zajisté pozoruhodný. Není ovšem překvapivý pro toho, kdo má povědomí o dění v ruské historické obci. Hodnocení československého pokusu o reformu socialismu a jeho násilného potlačení Sovětským svazem a dalšími satelity se stává potenciálním mostem k setkávání historiků. V Rusku se téma pražského jara stalo trvalou součástí „sebezpytující“ historiografie, jejíž loď ovšem občas uvízne na mělčině povrchního patosu. U nás ve vztah k této dějinné události prosazuje svým způsobem komplikovanější – zájemci se prodírají závěsy paušalizujícího antikomunismu. Moskevská konference, pořádaná Ústavem slavistiky Ruské akademie věd, si dala za cíl analyzovat nejen události pražského jara s využitím nových archivních pramenů, ale rovněž zamyslet se nad změnami ve společenském vědomí v bývalém Sovětském svazu i v zemích střední a jihovýchodní Evropy. Jednání se účastnili historikové, politologové, sociologové, literární vědci a publicisté z Ruska, České republiky, Maďarska a Srbska. Konferenci oživila vystoupení pamětníků – novinářů, bohemistů, vojáka, který se stal později historikem...

Pro nás je zajímavé si povšimnout, že o stať do sborníku byl požádán čelný představitel pokusu o obrodu socialismu v Československu Čestmír Císař. Pořadatelé sborníku, jak jsem se náhodou mohl sám přesvědčit, si velice váží toho, že nestor mezi českými politiky, který po 21. srpnu 1968 byl „mužem na útěku“, vyhověl jejich přání a poskytl svou reflexi nad pražským jarem. V kultivovaně napsaném příspěvku staví Císař reformní pokus z konce 60. let do souvislosti s tradicemi demokratického programu socialismu, jež se v naší zemi podle něj pevně zabydly. Dodejme hned, že kromě Čestmíra Císaře nalezneme ve sborníku už pouze jediné jméno z České republiky. Jitka Vondrová využila detailní znalosti archivních pramenů a zamyslela se nad vlivem pražského jara na formování občanské společnosti v Československu.

Esej Čestmíra Císaře a stať Jitky Vondrové je možno přiřčenit k příspěvkům, které se zamýšlejí nad obecnějšími významy

pražského jara. Jde v první řadě o texty, které vnímají „obrodný proces“ jako pokus o opuštění stalinského modelu socialismu. Například referát Konstantina V. Nikiforova pojednává o vlivu pražského jara na myšlení sovětské společnosti (s využitím výzkumů veřejného mínění), ale i na pojetí socialismu v zemích západní Evropy. V dalších příspěvcích nalezneme úvahy o efektech užití vojenské síly proti Československu nebo o významu slovenského faktoru při pacifikaci pražského jara. Zvláště je třeba upozornit na stať Olgy V. Pavlenkové, která využila dokumentů, jež zpracovávali v letech 1967 a 1968 pracovníci z okruhu sovětského velvyslanectví v Praze, a analyzovala jejich hodnocení vývoje v Československu, včetně narůstajících obav z ohrožení existujícího modelu socialismu. Zmínku zasluhuje i příspěvek Jurije V. Bogdanova, který se zamyslel nad významem osobnosti Alexandra Dubčeka.

Je třeba ocenit, že téměř polovina statí soustředěných ve sborníku se věnuje ohlasu pražského jara v zahraničí, konkrétně v Albánii, Itálii, Jugoslávii, Maďarsku, Polsku, Rakousku, Rumunsku, Řecku, ve Spolkové republice Německo, a pochopitelně i v Sovětském svazu. Chci na tomto místě vyzvednout, že ruští historikové začínají obracet pozornost i k dění na periferiích Sovětského svazu. Vnímání dění kolem pražského jara a jeho potlačení zde mělo svá specifika, jak upozornil ve svém podnětném příspěvku Leonid Jo. Šinkarev i někteří další autoři. Pochopitelně velký význam si uchovává nadále analýza ohlasů československého roku 1968 mezi elitami sovětské společnosti, jmenovitě mezi inteligencí, jak to dokázala ve svém objeveném referátu, založeném na archivních pramenech a vzpomínkách pamětníků, Galina P. Murašková. Podle jejího názoru prožitek pražského jara ovlivnil proces formování vnitřní opozice ve stalinském systému.

Poslední blok příspěvků je věnován významu pražského jara. Tuzemský uživatel sborníku v první řadě zaznamená, že Valentina V. Marjinová se zamyslela ve svém referátu nad vlivem roku 1968 na vývoj česko-

slovenské historiografie. Zajímavé srovnání přináší paralelní příspěvek Tatjany V. Volokitinové, obracející pozornost k bulharské historiografii. Bez zajímavosti nejsou texty, které si všímají atraktivního tématu recepce pražského jara českými a slovenskými spisovateli (jejich autorkami jsou Svetlana A. Šerlaimovová a Ljudmila F. Širokovová). Metodologicky podnětné jsou studie Inessy S. Jažborovské, která analyzuje krize jako faktor evoluce opozice, Borise S. Orlova, zamýšlejícího se nad významem pražského jara pro koncepci socialismu, a v neposlední řadě maďarského historika Tamáse Krause, jenž československý rok 1968 zasadil do geograficky širšího kontextu a zamyslel se nad specifiky regionu středovýchodní Evropy. Téma roku 1968 překračuje také Ella G. Zadorožňuková, jež

si všímá ideové diference v československé opozici po porážce pražského jara. Sborník příspěvků o pražském jaru, jeho reflexích a významech představuje významný ediční počín, který je nutno jednoznačně ocenit. Nakladatelství ROSSPEN, jež se jeho vydání ujalo, náleží ostatně k vydavatelským domům věnujícím soustavnou pozornost historickým tématům. Kniha, vybavená základními informacemi o autorech (nikoli však jmenným rejstříkem), by měla zaujmout historiky, politology a sociology v České republice, jimž nabízí nejen nová fakta vytěžená z dosud neznámých archivních pramenů a egodokumentů, ale také řadu zajímavých metodologických podnětů.

Jiří Křestan